
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Agapitos G. Tsopanakis, Homeric Researches: From the Prosodic Irregularity to the Construction of the Verse, Θεσσαλονίκη 1983, σ. XX + 315 (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής*, Παράρτημα 41).

There are many obstacles to an understanding of this major work, and unfortunately they seem to have prevented Homeric scholars from noticing it adequately. The book is long and difficult, treats exhaustively of a complicated topic, one that requires the reader's constant attention. It is, however, the result of long and fruitful researches of an excellent and respected scholar, and I hope to be able to do it justice in this review.

One knows that the Homeric hexameter demands the regular alternation of heavy (H) and light (L) syllables, and that this alternation is based upon the prosodic weight of syllables within the word. The weight of final syllables, however, was crucially dependent upon the beginning of the following word, whether it began with a vowel (V) or a consonant (C). I illustrate the various metrical outcomes of final syllables as follows (# denotes end of word and : denotes length).

	abstract	heavy	light	elision	anomaly	
Long	V:C #	V:C #	---	---	---	(1)
Anceps	V: #	V: #C	V #V	---	V: #V	(2)
	VC #	VC #C	VC #V	---	VC: #V	(3)
Short	V #	V #CC	V #C	' #V	V #V	(4)

It was the not inconsiderable task of the epic poet to construct his verse properly and without the anomalies in the right-hand column, in all of which a pre-consonantal form is used before a vowel. Scholars in the past have of course noted these matters, but have not dealt with them adequately. Tsopanakis has had the courage and persistence to study the ancipitia before vowels at the *end* of the word in an exhaustive manner in hopes of better understanding irregularities when they arise. In so doing he has undertaken a huge task and finds himself frequently —and profitably— at odds with the Homeric establishment.

A first departure from Homeric orthodoxy can be seen in his claim (15) that the formula and formulaic variation are only a small part of the explanation of the problem. He feels that the individual word «with its own metrical pattern and the mercurial behavior of its final syllable exists before the formulaic expression and

makes even formulaic expressions metrically irregular ... and that there is an extensive area of connections of words and composition of meanings ... which go beyond the formula». He is of course correct in this, and overreliance on the formula has trivialized a good deal of Homeric study recently. On the other hand—and here I am sure he would agree— words do not exist in isolation, save in a highly abstract way, and that they in fact occur always in thought and expression in constructions with other words, constructions which might with some justification be called formulas. Hence it is incorrect to hold that a Greek word with final syllable other than V:C —i.e., a final, closed syllable which must always be heavy, (1) above— has any given metrical shape: the final syllable is aneeps. We may by convention state that ἀδελφός has a final short syllable, but in fact, since it always appears in construction, it will always be *either* L-H-L (before a vowel) or L-H-H (before a consonant or pause): ἀδελφοῦ likewise. And so with ἀδελφέ, save that here the word will be L-H-, before a vowel, L-H-L before a single consonant, and L-H-H before a double consonant or pause. ἀδελφούς however, was always and unalterably L-H-H. Metrically variable words can be divided into elidable and non-elidable, elidable being those ending in a short vowel, non-elidable the rest. What the Homeric poets thought of all this of course one cannot know, but they surely were aware that the weight of final syllables *in most words* was crucially dependent on the initial of the following word. They knew this not as an abstract proposition but as a fact of their own linguistic and poetic usage, and hence cannot have regarded the problem of accommodating word to meter as so serious as we do today.

In principle in Greek there are metrically variable words, i.e., those with final vowels, long or short, or final syllable composed of short vowel and single consonant; and metrically invariant words, those words, that is, which contain a final heavy syllable closed by a consonant (1, above). Tsopanakis seems not to make this distinction, in principle treating *all* words as metrically variable in their final syllable, and furthermore groups (1) and (2) above together as basically long and (3) and (4) as basically short. He also holds (§ 108) that the poet «used mostly his words in their basic metrical form not in their potential one». Basic metrical form must therefore refer to the quantity of the *vowel* in the final syllable. And such a conclusion does seem to emerge from the figures, tables and arguments of chapter two summarized on p. 22 (§ 33). They would not, however, if one were to group as I have above, with (2) and (3) treated together (as Tsopanakis does elsewhere), and with (1) and (4) treated separately. In his treatment of spondaic words (--), he should have distinguished between (1), which can appear only as a spondee, and (2) which can appear either as a spondee or a trochee. In a brief check of spondaic words in V.1-100 I found that the majority belong to (1), thus skewing Tsopanakis' figures. I made no real check on (3) and (4), but did observe that words with final short vowel rarely are placed with that vowel in a heavy syllable—thus before a word beginning with two consonants— whereas words ending in a consonant often enough form heavy syllables. (ἐνθα in the *Iliad* lengthens the final vowel only once in forty occurrences). The above observations do not detract from the importance of Tsopanakis' researches, however.

I cannot comment on all the issues raised by this important book, and will have to summarize and comment on matters of interest to me. In his chapter six Tsopanakis demonstrates exhaustively the treatment of various metrical types in various positions in the verse. This is a compilation merely, and no conclusions are drawn. In Chapter seven, however, his position and purpose become clear. He is passionately eager and dedicated to show that Homer was in control of his meter and that the language he used in composing his poems was native and natural to him, i.e., a form of Greek, and not some sort of artificial construct (cf. § 124). Homer was a Greek utilizing the Greek language and composing in it for Greek listeners. From this hypothesis it follows that what appear to be metrical irregularities are not that really, but are simply cases of failure (§ 34) of the poet to accommodate word end with word beginning in the construction of his verse. Tsopanakis in this sets himself in opposition to those who, thinkingly or not, maintain that Homer's language was a *Kunstsprache*, a language artificial in many ways. And he is completely correct, with the proviso only —cf. the author's own § 125, further developed in § 163-172— that epic language, like any literary language, develops rules of its own which may, in various ways, diverge from the rules of ordinary discourse: such divergences will inevitably prove metrically useful. Cf. also his sensible remarks in chapter ten devoted to «Analogical, paretymological» etc. influences.

There is an unfortunate corollary to the above, namely, that the author wants to explain all anomalies rationally, perhaps as dialectal words. And here he goes overboard. He holds that digamma was «prosodically elastic» and could account (§ 150-1) for hiatus, lengthening of the initial syllable and the heavy scansion of final syllables before (e.g.) εῖ. I cannot follow him here, and regard his views on digamma as mistaken. We can certainly agree with his statement of faith (§ 162c): «...if metrical lengthening constitutes a linguistic irregularity to the extent to which we see it in our Homeric text and we are unable to find a logical explanation for it, then Homer would be a very mediocre poet; and surely he was not». But logical explanations must themselves be plausible or we will simply be deferring the problem. He holds, for instance, that there is a *musical* lengthening of the initial syllable in proceleusmatic words (§ 131, 225a). *Entia non multiplicanda sunt*.

Chapters XI-XV deal with irregularities arising from the juxtaposition of words in the line. There are numerous good observations in these chapters, and I cite but a few. (§ 201) Cases of long vowels preserved as long in hiatus outnumber the instances of short syllables illegitimately treated as long by a margin of four to one. This fact is intriguing, and one asks one's self why this should be the case. (§ 241c) «The construction of the Greek language offered more favourable prosodic-metrical conditions for the construction of the accusative than for the genitive and dative of the 1st and 2nd declension». This is an intriguing remark, and again leads one to ask why. Are genitive and dative in some way less basic to the hexameter than nominative and accusative? One tends to feel that they are, and they seem less frequent. Is frequency then some sort of determinant of regularity? (§ 245) «The

poet had difficulties in accommodating a proper name after the main caesurae especially if it had an initial vowel». Clearly poets had problems with proper names, and it is well to recognize that fact. Perhaps the notion of *extra constructionem* might help here, as it will with vocatives and other anomalies of that sort: conventions may have been relaxed under certain condition. (§ 247) «There is no tendency in any words or grammatical categories to be especially vulnerable to irregularity». This is important, and tends to argue against formulaic variation as an explanation of irregularity (cf. also § 255).

The second main section of the work (Chapters XV-XXII) deals with irregularities caused not by the collocation of words as such but by the construction of the verse. Headings here include: hyperbaton, tmesis, anastrophe, enjambement, parataxis and hypotaxis, all features of Homeric verse often cited and commented upon. So far as I am aware, Tsopanakis is the first to call attention to metrical irregularities resulting from such features. Indeed it frequently seems that tmesis, at least, allows for the metrical inclusion of words in the verse. With all of these categories artistic considerations intrude, considerations of meaning and effect: they are among the most important and most characteristic features of Homeric style, features which could not be given up without radically altering the Homeric manner. And Tsopanakis is absolutely correct in pointing both to the metrical divergences and the poetic purpose which lie behind them. He holds (§ 303): «metrical considerations influenced the poet so as to prefer the disturbance of the prosody rather than that of the rhythm». And further (§ 346.1): «the poet could not sacrifice such an artistic effect to a dubious metrical purism by changing the position of the words or by replacing them with others less effective». Metrical (or prosodic) anomalies are less important than the bard's poetic intent.

With all of this we may agree, but we might also ask: might not the poet, or would not the poet, in his successive recitations of his poems, try to remove these prosodic anomalies? Granted that they might arise in a first approximation or first performance, surely in successive recitations the poet (or his listeners) would note the discrepancies and endeavor to correct them. Thus when Tsopanakis states (of relative clauses - § 334): «irregularity is frequent here, because the poet cannot be aware in advance of what he should add to a given term in order to make it more exact than before», he can be referring only to the first time he produced the line in question. In subsequent recitations or performances he would certainly have known what he was to say and, one imagines, would have been eager to correct irregularities.

With this work Tsopanakis has removed metrical irregularities from the level of mere mistakes and incorporated them into a theory of Homeric composition and Homeric art. He is absolutely right to do this, and is absolutely correct in treating Homer as an artist and not merely as a machine which could produce hexameters on demand. We must be grateful to him for his insistence on this point and the care and thoroughness with which he has carried out his task. I feel that he has succeeded in his attempt, and succeeded admirably. Though I have signaled points

at which I feel he has overstepped various bounds, I feel that he has always overstepped them with the same laudable intent, to vindicate Homer even on the prosodic level as the world's greatest poet.

Brown University

W. WYATT, JR.

M. C o n c h e, Héraclite «Fragments», Παρίσι 1986. Presses Universitaires de France, σ. 496.

Φαίνεται καθιερωμένη από τη φιλολογική πρακτική η συνήθεια να εκδίδονται τα αποσπάσματα ενός σημαντικού αρχαίου συγγραφέα σε ανανεωμένη μορφή μετά από πάροδο αρκετών δεκαετιών, αν πάρουμε τουλάχιστον ως παράδειγμα την περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων τραγικών και κωμικών ποιητών. Ειδικά όμως ο Ηράκλειτος έχει εκδοθεί και σχολιαστεί επανειλημμένα στα τελευταία είκοσι χρόνια¹, καθώς η παρουσία του στην ανατολική και δυτική σκέψη είναι αισθητή και επίκαιρη². Έτσι, το 1981 μεταφράζονται από τα αγγλικά οι *Ομιλίες πάνω σε αποσπάσματα του Ηρακλείτου* που έγιναν το 1974 από τον Ινδό guru Μπαγκουάν Σρι Ραζνίς (Αθήνα, εκδόσεις «Το αυγό»), ενώ ήδη στα 1923 ο Hermann Hesse έγραφε: «Σε τίποτε στον κόσμο δεν πιστεύω πιο βαθιά, καμιά άλλη ιδέα δεν μου είναι τόσο ιερή όσο η ιδέα της ενότητας, η ιδέα ότι το σύμπαν είναι μια θεϊκή ενότητα και ότι κάθε πόνος και κάθε κακό οφείλονται στο γεγονός ότι εμείς τα άτομα δεν αισθανόμαστε ως αναπόσπαστα τμήματα του σύμπαντος, ότι παίρνουμε το εγώ πολύ στα σοβαρά»³. Είναι γνωστή, εξάλλου, η μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε το υπερρεαλιστικό κίνημα για την ηρακλείτεια θεωρία της αρμονίας των αντιθέτων⁴.

Η γοητεία του αποσπασματικού λόγου που επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες, τα σύνθετα προβλήματα πατρότητας και αναζήτησης της αυθεντικής διατύπωσης, και η προκλητική σκοτεινότητα του Εφέσιου φιλοσόφου υπήρξαν,

1. Μετά την editio maior του Marcovich (Merida 1967) σημειώνω, χωρίς να τις εξαντλώ, τις ακόλουθες εκδόσεις: G. Colli, *La Sapienza greca III: Eraclito*, Μιλάνο 1980· C. Diano - G. Serra, *Eraclito. I frammenti e le testimonianze*, Μιλάνο 1980· J. Bollack - H. Wismann, *Héraclite ou la séparation*, Παρίσι 1972· C. H. Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus*, Καίμπριτζ 1979· E. Ρούσσος, *Ηράκλειτος [Περὶ φύσεως]*, Αθήνα 1987.

2. Βλ. πρόχειρα St. Castanos de Medicis, *Actualité de la pensée d'Héraclite*, *Φιλοσοφία* 4 (1974) 137-153.

3. *Die Einheit hinter den Gegensätzen*, Φραγκφούρτη 1986, σ. 7. Η απόδοση στα ελληνικά είναι δική μου.

4. Βλ. M. Nadeau, *Η ιστορία του σουρρεαλισμού*, μετ. Αλεξ. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 1978, σ. 11, 135, 226.

ασφαλώς, μερικοί από τους λόγους που οδήγησαν στην επίμονη ενασχόληση της έρευνας με τα ηρακλείτεια θραύσματα. Στο πλαίσιο αυτών των προσπαθειών έρχεται να ενταχθεί τώρα και το εγχείρημα της υπό κρίση σχολιασμένης έκδοσης που προσφέρει μια δική της κατάταξη των αποσπασμάτων. Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς την ιστορία των προσπαθειών κατάταξης των αποσπασμάτων ύστερα από τη σημαντική έκδοση των Diels-Kranz και να ελέγξει τη συλλογιστική που οδήγησε στην εκάστοτε επιλογή της θέσης των σπαραγμάτων του ηρακλείτειου λόγου. Αυτή η συγκριτική εξέταση ίσως να κατέληγε σε μια πιο στέρεη πρόταση κατάταξης, κάτι που, φυσικά, δεν μπορεί να επιχειρηθεί εδώ, γι' αυτό και περιορίζομαι σε ένα μόνο παράδειγμα. Ο συγγρ. (σ. 97-98) κατατάσσει το απ. Β 3 D.-K., που αναφέρεται στο μέγεθος του ήλιου (*εὔρος ποδὸς ἀνθρωπίου*), αμέσως μετά το απ. Β 22 (*χρυσὸν οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὕρισκουσιν ὀλίγον*). Το εγχείρημα που συμπλησιάζει τα δύο αποσπάσματα είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις γίνεται λόγος, κατά τη γνώμη του συγγρ., για τη μικρή ποσότητα που αντισταθμίζεται από την καλή ποιότητα: όπως ο λίγος χρυσός είναι αποτέλεσμα εξόρυξης μεγάλης ποσότητας χώματος, έτσι και ο ήλιος, παρά το περιορισμένο του μέγεθος, φωτίζει ολόκληρη την οικουμένη. Η ερμηνεία φαίνεται εκ πρώτης όψεως ελκυστική, αλλά δεν είναι υποχρεωτική, γιατί στηρίζεται στην αναλογική εξήγηση του Β 3 με βάση το Β 22. Μια άλλη εξίσου εύλογη μεθοδολογική επιλογή θα ήταν να συναφθεί το Β 3 με άλλα αποσπάσματα που κάνουν λόγο για τον ήλιο, όπως π.χ. τα απ. Β 6, 94 και 99⁵. Πραγματικά, χάρη στην πολύτιμη μαρτυρία του παπύρου του Δερβενίου, γνωρίζουμε τώρα ότι το Β 3 και 94 πιθανότατα ανήκαν στο ίδιο χωρίο του Ηρακλείτου⁶, ενώ ο συγγρ. συζητά το Β 94 σε εντελώς διαφορετικά συμφραζόμενα (σ. 192 κ.ε.). Αυτή η διαπίστωση δείχνει ότι οποιαδήποτε κατάταξη είναι προσωρινή, υποθετική και εκτεθειμένη διαρκώς στον κίνδυνο της ανατροπής από την προσαγωγή νέων στοιχείων. Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι και οι προτεινόμενες ερμηνείες που υποστηρίζουν την εκάστοτε κατάταξη είναι επισφαλείς και τελούν διαρκώς υπό αναθεώρηση. Οι κίνδυνοι αυτοί, εντούτοις, δεν συνεπάγονται την πλήρη παραίτηση από την προσπάθεια μιας ενιαίας ερμηνείας, στην οποία το κάθε απόσπασμα θα πάρει την ανάλογη θέση του. Αν το σταυρόλεξο που κάθε φορά προκύπτει απέχει λιγότερο ή περισσότερο από τη χαμένη για μας λύση του, αυτό είναι άλλο θέμα. Οι καινούριες σκέψεις που διατυπώνονται ενδέχεται να μας φέρουν όλο και πιο κοντά στην αλήθεια.

Το βιβλίο έχει την ακόλουθη δομή: Ύστερα από μια σύντομη εισαγωγή (σ. 5-14), όπου συζητούνται η χρονολόγηση του βίου του Ηρακλείτου και ζητή-

5. Βλ. π.χ. την κατάταξη του Kahn, *ό.π.*, απ. κliv κ.ε.

6. Την πληροφορία την οφείλω στους καθηγητές Κ. Τσαντσάνογλου και Γ. Μ. Παράσολου, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Αυτή η σημαντική διαπίστωση είναι το αντικείμενο μιας υπό δημοσίευση συμβολής τους.

ματα παράδοσης και γνησιότητας του κειμένου του, και καθορίζονται το στίγμα και η ειδοποιός διαφορά της προκείμενης έκδοσης από τις προηγούμενες, ακολουθούν οι συντομογραφίες και η βιβλιογραφία (σ. 15-19), πίνακας αντιστοιχίας ανάμεσα στην αρίθμηση των αποσπασμάτων από τους Diels-Kranz και της υπό κρίση έκδοσης (σ. 20-21), και η κριτική έκδοση, μετάφραση και σχολιασμός καθενός από τα 136 αποσπάσματα⁷ (σ. 23-470): το βιβλίο ολοκληρώνουν πίνακας πηγών που παραδίδουν τα αποσπάσματα (σ. 471-476), πίνακας λέξεων (σ. 477-483: δεν είναι εξαντλητικός), πίνακας χωρίων αρχαίων συγγραφέων (σ. 484-494) και πίνακας περιεχομένων (σ. 495-496). Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο συγγρ. δεν παραθέτει μαρτυρίες (testimonia) για τη ζωή και τη διδασκαλία του Ηρακλείτου και περιορίζεται να παραπέμψει στη γνωστή συλλογή των σχετικών μαρτυριών από τους Mondolfo-Tarán.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έκδοση του Conche είναι σημαντική, απόλυτα ενημερωμένη, πλούσια σε σκέψεις και απόψεις και με επαρκή σχολιασμό που έχει κυρίως φιλοσοφικό προσανατολισμό, αν και δεν παραμελείται η συζήτηση φιλολογικών προβλημάτων, γιατί ο συγγρ. αναγνωρίζει ότι μια ερμηνεία βασισμένη σε επισφαλές κείμενο καθίσταται αναπόφευκτα η ίδια επισφαλής. Οι ελάχιστες παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν αποσκοπούν κατά κανέναν τρόπο να μειώσουν το μέγεθος της συμβολής στην έρευνα του Ηρακλείτου.

Στην εισαγωγή (σ. 5) η επίθεση του Παρμενίδη κατά του Ηρακλείτου χρησιμοποιείται ως στοιχείο για τους χρονολογικούς υπολογισμούς του συγγρ. σχετικά με τη ζωή του Εφέσιου φιλοσόφου. Το θέμα της επίθεσης όμως είναι αμφιλεγόμενο. Φαίνεται ότι για πρώτη φορά το εισάγει στην έρευνα ο J. Bernays στα 1850 με τα *Heraklitische Studien* και το αμφισβητεί έντονα (μολονότι η άποψη περί επίθεσης είχε εδραιωθεί στο μεταξύ χάρη στην επιμονή του H. Diels, *Parmenides Lehrgedicht*, Βερολίνο 1897, σ. 68) ο K. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Φραγκφούρτη 1959² (Βόννη 1916), σ. 202. τη θέση του Reinhardt προώθησε τελευταία ο R. A. Prier, *Archaic Logic*, Χάγη-Παρίσι 1976, σ. 90 κ.ε. Κάποια συζήτηση, επομένως, θα ήταν απαραίτητη. — Για τη σχέση Ηρακλείτου και Στοάς (σ. 6-7) θα έπρεπε να γίνει παραπομπή στο σημαντικό άρθρο του A. A. Long, *Heraclitus and Stoicism*, *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76) 133-153, ο οποίος επανατοποθετεί με νηφαλιότητα το πρόβλημα. — Στη σ. 9, τέλος, στον

7. Ας σημειωθεί ότι ο αριθμός των αποσπασμάτων ποικίλλει κατά έκδοση: έτσι, για να αναφέρουμε δύο χρονολογικά ακραίες περιπτώσεις, η έκδοση του Schleiermacher αριθμούσε 72 αποσπάσματα το 1807, ενώ η έκδοση του Ρούσσου περιέχει 114 αποσπάσματα το 1987. Δεν πρέπει, βέβαια, να ξεχνούμε ότι στα 180 χρόνια που μεσολαβούν η πρόδος της φιλολογικής έρευνας από τη μια και η ανακάλυψη νέων κειμένων από την άλλη πλούτισαν τη συλλογή των αποσπασμάτων.

κατάλογο των πηγών που περιέχουν περισσότερα από 10 αποσπάσματα ή αναφορές του Ηρακλείτου θα πρέπει να προστεθεί και ο Πλωτίνος, ο οποίος περιέχει 11 αποσπάσματα και κάνει αναφορά σε άλλα 21· βλ. σχετικά Ε. Ρούσσος, *Ο Ηράκλειτος στις Εννεάδες του Πλωτίνου*, διατρ., Αθήνα 1968.

Το απ. Β 1, που ο συγγρ. το τοποθετεί στη δεύτερη θέση της έκδοσής του μετά από το Β 50⁸, είναι το εκτενέστερο παράθεμα του Ηρακλείτου και έχει ιδιαίτερη σημασία για τις απόψεις του φιλοσόφου περί λόγου. Κατά τον συγγρ. (σ. 32 κ.ε.), λόγος είναι ο λόγος της αιώνιας αλήθειας που βρίσκεται έξω από κάθε μεταβολή και υπερβαίνει την προσωρινή ύπαρξη· στην ουσία πρόκειται για έναν ακατάλυτο νόμο (σ. 40): «La loi de l'unité des contraires, selon laquelle arrive tout ce qui arrive, est là toujours, et avec elle le negatif ne peut manquer de revenir, de se reproduire toujours». Στο σημείο αυτό θα μπορούσαν να γίνουν δύο γενικές παρατηρήσεις: (α) Ο Ηράκλειτος δεν καταλήγει στον νόμο περί ενότητας και συνυπαρξης των αντιθέτων εκ του μηδενός· οι απόψεις του Αρχιλόχου, στον οποίο αναφέρεται ο Ηράκλειτος (Β 42), σχετικά με τον *ρυσμόν* (απ. 128, 7 W· βλ. Β. Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, Αθήνα 1984², σ. 96) που κυβερνά τα ανθρώπινα πράγματα και επιβάλλει με άτεγκτη νομοτέλεια την εναλλαγή ανάμεσα στη χαρά και τη θλίψη ασφαλώς θα επηρέασαν τον Εφέσιο φιλόσοφο. Γι' αυτή τη σημαντική σχέση ανάμεσα στους δύο αρχαίους στοχαστές βλ. Ε. Ρούσσο, *Αρχιλόχος και Ηράκλειτος. Έρευνα στις πηγές του φιλοσόφου, Φιλοσοφία 5-6* (1975-76) 103-128, ιδιαίτερα σ. 115. Η σκέψη αυτή υπάγεται στον ευρύτερο τόπο «άλλοτε άλλος» που διερεύνησε στη διατριβή της η J. Krause (*Άλλοτε άλλος. Untersuchungen zum Motiv des Schicksalswechsels in der griechischen Dichtung bis Euripides*, Μόναχο 1976), την οποία ο συγγρ. δεν φαίνεται να γνωρίζει. Κάποια σχόλια θα ήταν απαραίτητα προς την κατεύθυνση αυτή. (β) Ο Ε. Kurtz έχει αφιερώσει ειδική μονογραφία για το σημασιολογικό πεδίο της λέξης λόγος στον Ηράκλειτο (*Interpretationen zu den Logos-Fragmenten Heraklits*, Hildesheim 1971), με τις απόψεις του οποίου θα έπρεπε να αντιπαρατεθεί ο συγγρ.

Και δύο ειδικότερες παρατηρήσεις για το Β 1: (α) Σχετικά με τη σημασία του *είναι* και του *γίνεσθαι* (βλ. σ. 34-35· πρβ. σ. 282 κ.ε. και 458) βλ. τις λεξιλογικές έρευνες της Α. Κελεσίδου-Γαλανού, *Παρουσία και νόημα του είναι στα αποσπάσματα των Προσωκρατικών, Φιλοσοφία 10-11* (1980-81) 221-240, ιδιαίτερα σ. 230-235, και *Παρουσία και νόημα του γίνεσθαι στα αποσπάσματα των Προσωκρατικών, Φιλοσοφία 8-9* (1978-79) 74-114, ιδιαίτερα σ. 87-88. (β) Για το ψευδοαριστοτελικό σύγγραμμα *Περί κόσμου* βλ. τη σχολιασμένη έκδοση του G. Reale, *Aristotele trattato sul cosmo per Alessandro*, Νάπολη 1974, ο οποίος υποστηρίζει την πατρότητα του Αριστοτέλη⁹, ενώ ο συγγρ., στηριγμένος

8. Αν το Β 50 όντως προηγείται από το Β 1 δεν μπορεί να αποδειχτεί με βεβαιότητα· το σίγουρο είναι ότι ανήκει θεματικά στην ίδια ομάδα με το Β 1.

9. Βλ. σχετικά την κριτική του J. Barnes, *CR 27* (1977) 40-43, ο οποίος υποδεικνύει ποια θέματα μένουν ακόμη ανοιχτά, για να γίνει αποδεκτή η άποψη του Reale.

σε μια παλιά μελέτη του W. Capelle, πιστεύει ότι πρέπει να αποδοθεί σε κάποιον στωικίζοντα περιπατητικό φιλόσοφο (σ. 40). Πρέπει να σημειώσουμε ότι η μελέτη του Capelle (*Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 15, 1905, 529-568) ξεπεράστηκε από νεότερες συμβολές όπως του J. P. Maguire, (*YCIS* 6, 1939, 110-167) και του H. Strohm (*Aristoteles Meteorologie, Über die Welt*, Βερολίνο 1970). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο «La dottrina dell'armonia dei contrari e il suo significato» από την εισαγωγή του Reale, *ό.π.*, σ. 71 κ.ε.

Σχετικά με το Β 19 (σ. 50-51) θα παρατηρούσαμε ότι ο συγγρ. κάπως υπερβάλλει διαπιστώνοντας ότι ρήτορες και συγγραφείς φλυαρούν ακατάσχετα και τα λόγια τους ισοδυναμούν στην ουσία με σιωπή, αν παραβληθούν με τον αληθινό λόγο. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η ύπαρξη τέτοιων ανθρώπων κάνει διαφορετικό τον φιλόσοφο ως κάτοχο του αληθινού λόγου. Αν όλοι μεταβάλλονταν σε κατόχους της απόλυτης αλήθειας, τότε θα υπήρχε πραγματικός κίνδυνος να περιπέσει κανείς σε ολοκληρωτική αφασία, αφού θα είχε πάψει ο καθένας μας να δίνει την προσωπική του εκδοχή για τον κόσμο και τα γεγονότα του.

Για το Β 97 (*κύνες και βαῦζουσιν ὃν ἂν μὴ γινώσκωσι*) δεν πιστεύω ότι το *καὶ* μπορεί να σημαίνει *seulement*. Το παράλληλο του συγγρ. από το α 58 της *Οδύσσειας* (*ἰέμενος καὶ καπνὸν νοῆσαι*) δεν είναι εύστοχο. Η διόρθωση σε *καταβαῦζουσιν* μου φαίνεται ελκυστική (σ. 60).

Η διαπίστωση του συγγρ. ότι το ίδιο σφάλμα που υπάρχει στα Σχόλια ΑΤ στο Σ 251 της *Ιλιάδας* επαναλαμβάνεται και στο υπόμνημα του Ευσταθίου είναι ευεξήγητη, αφού τα αρχαία Σχόλια είναι πηγή των *Παρεκβολών*. Δεν επιτρέπεται, επομένως, να θεωρηθεί ο λόγιος αρχιεπίσκοπος ξεχωριστή πηγή με αυτοδύναμη αποδεικτική αξία (σ. 111). Η παραπομπή στα Σχόλια της *Ιλιάδας* θα έπρεπε να γίνει στη νέα υποδειγματική έκδοση του H. Erbse.

Μολονότι το αίνιγμα που τέθηκε στον Όμηρο (Β 56) δεν συνδέεται ρητά από τον Ηράκλειτο με τον θάνατο του ποιητή, θα έπρεπε να γίνει κάποια μνεία του θέματος αυτού (σ. 115). Βλ. σχετικά Α. Δ. Σκιαδά, *Ηράκλειτος* Frg. 22 Β 56 D.-K. και η παράδοση για τον θάνατο του Ομήρου, *Μικρογραφίες*, Αθήνα 1985, σ. 53-61.

Η ερμηνεία του Β 24 είναι ευφυής αλλά αβέβαιη¹⁰. Ο συγγρ. γράφει σχετικά με τον θάνατο του Αχιλλέα και του Έκτορα (σ. 124): «Mais les Achéens honorent leurs héros, les Troyens les leurs. Les hommes séparent ce que le dieu ne sépare pas: les contraires». Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε (α) ότι το απόσπασμα (*ἀρηιφάτους θεοὶ τιμῶσι καὶ ἄνθρωποι*) δεν κάνει λόγο για εχθρούς και (β) ότι η *ἐχθρα* δεν είναι μια μόνιμη αντιθετική ιδιότητα, όπως συμβαίνει με τη μέρα και τη νύχτα, τη ζωή και τον θάνατο. Το «θεοὶ καὶ ἄνθρωποι» μπορεί να είναι μια πολική αντίθεση που ισοδυναμεί με το «όλοι» (έτσι αντιμετωπίζει τη

10. Εξίσου αβέβαιη θεωρώ την ερμηνεία του Β 20 (σ. 131-132).

συμπλοκή ο Ρούσσοσ στην έκδοσή του, *ό.π.*, σ. 143)¹¹. Η ερμηνεία φαίνεται να ευνοείται από το Β 30 *κόσμον τόνδε... οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν* και το Β 132 (που ο συγγρ. δεν θεωρεί γνήσιο) *τιμαὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους καταδουλοῦνται*, για το οποίο πρβ. Ευρ. *Ιππόλυτο* 7-8: *ἔνεστι γὰρ δὴ κὰν θεῶν γένοι τόδε· | τιμώμενοι χαίρουσιν ἀνθρώπων ὕπο*.

Για την ιδέα ότι ο θεός στέλνει την ὕβριν στον άνθρωπο που θέλει να καταστρέψει (σ. 233) εκτός από τον Θεόγνη 151-2, στον οποίο παραπέμπει ο συγγρ., πρβ. το απ. 154 a 15-16 Radt από τη Νιόβη του Αισχύλου: *θεὸς μὲν αἰτίαν φύει βροτοῖς, | ὅταν κακῶσαι δῶμα παμπήδην θέλη*.

Στο Β 87 (*βλᾶξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ φιλεῖ ἐπτοῆσθαι*) ο συγγρ. καταλαβαίνει το *λόγῳ* ως «discours portant en lui le rouvoir de la raison» (σ. 263). Το παντί όμως θα μας οδηγούσε στη σκέψη ότι ο ασύνετος άνθρωπος (δηλαδή η μεγάλη μάζα, οι πολλοί) νιώθει συνήθως (παράλογο, αδικαιολόγητο) φόβο για οτιδήποτε λέγεται σχετικά με το επέκεινα, π.χ. σχετικά με τιμωρίες στον άλλο κόσμο κ.τ.ό. Θα έτεινα γι' αυτό να δώσω στο απόσπασμα εσχατολογικό νόημα: οι άνθρωποι (που δεν διαθέτουν φιλοσοφική παιδεία) παρασύρονται από οποιαδήποτε φήμη για τον άγνωστο κόσμο της μεταθανάτιας ζωής, όπου *ἀνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσι* (Β 27). Πρβ. Ευρ. *Ιππόλυτο* 197 *μύθοις δ' ἄλλωσ φερόμεσθα* (ενν. για τα ὑπὸ γαίας) με το σχετικό σχόλιο του Barrett.

Σχετικά με το Β 26 (σ. 363 κ.ε.) θα εξακολουθούσα να πιστεύω ότι οι δύο οβελισμοί που πρότεινε ο Wilamowitz στο κείμενο του Κλήμεντα είναι απαραίτητοι. Βλ. αναλυτικά Βέικο, *ό.π.*, σ. 42 κ.ε.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούσαν μερικές λεπτομέρειες και, όπως τονίστηκε από την αρχή, δεν αποσκοπούσαν στην αμφισβήτηση της αξίας και της προσφοράς του βιβλίου. Αντίθετα μάλιστα, κλείνοντας κανείς αυτό το άρθρο εκτυπωμένο και κομψό βιβλίο, αποκομίζει την αίσθηση όχι μόνο ότι παρακολούθησε την ερευνητική και ερμηνευτική ιστορία των αποσπασμάτων του Ηρακλείτου, αλλά και ότι απέκτησε από τη φιλοσοφία του Εφέσιου στοχαστή με τη βοήθεια της προσέγγισης από τον συγγρ. ένα μέσο για την κατανόηση του αντιφατικού κόσμου μας. Εφοδιασμένος με αυτό το πολύτιμο μέσο καταλαβαίνει ότι το κακό, ο πόνος, η δυστυχία, οι αρνητικές εμπειρίες δεν μπορούν να ξεριζωθούν, αλλά ότι είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του που συνοδεύει υποχρεωτικά την όποια χαρά και ευτυχία του. Και το κέρδος αυτό δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

11. Για την ηρωική άποψη του θανάτου στον Ηράκλειτο βλ. Θ. Βέικο, *Ο θάνατος στη σκέψη του Ηρακλείτου*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 115 κ.ε.

Irène Chalkia, Lieux et espace dans la tragédie d'Euripide. Essai d'analyse socio-culturelle, Θεσσαλονίκη 1986, p. XV + 335. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα αρ. 64).

Chalkia's study is the product of research completed in Paris in 1982 (the preface is dated 1983). The book falls into two major, unequal parts: the first, longer part examines geographical places referred to and represented in the plays of Euripides; the second, shorter part considers the significance of spatial imagery and implied spatial concepts (inside/outside, horizontal and vertical axes of movement or change) in four plays. These two parts are preceded by an introductory section covering general points about Aristotelian ὄψις, unity of time and place, and the physical setting and conventions of the theater in the fifth century; a review of the argument about whether in mentioning Athens the tragedians were flattering the audience to win prizes; preliminary remarks on the political, social, and personal significance of palace and city; and tables summarizing the evidence for the scenes and decor of the plays and fragments of Euripides. The most promising section of this introduction is the third (p. 16-22), which makes good points about the palace as center of political power versus the palace/house as familial hearth, the seat of a γένος trying to preserve itself. A more useful book would have resulted if Chalkia had concentrated on this theme and treated it more thoroughly and carefully; she does come back to it in the last 60 pages of the book, but it is there treated diffusely and in alternation with other themes. The tables (p. 25-34) are in general accurate. But the scene in *Medea* is wrongly said to be «de palais de Créon ou la maison de Médée» (the palace is clearly located off-stage in this play; the audience sees only Jason's/Medea's house), and likewise in *IT* the only building represented is the temple and the palace of Thoas is to be imagined off-stage. *Telephus* took place in front of Agamemnon's palace, and there is no reason to think that the Greek camp was represented by any other part of the stage or orchestra. One table groups the plays according to T. B. L. Webster's chronology, and the author seems to be unaware how dangerous it is to rely on Webster's speculations (see now M. Cropp and G. Fick, *Resolutions and Chronology in Euripides: the fragmentary tragedies* [BICS Suppl. 43, 1985]). In the table listing appearances of the gods, *Heracles* is wrongly listed as containing no god, and here and later (p. 287) Chalkia forgets Iris and Lyssa in claiming that the gods (other than Dionysus in *Bacchae*) appear only in the prologue or epilogue of Euripides' plays.

In the section of the book devoted to geographical places, the largest section concerns Athens (p. 39-169; other sites are covered on p. 173-220). Chalkia offers detailed discussions of *Erechtheus*, *Hippolytus*, and *Ion*. She makes an interesting point about reversal of sex-roles in *Erechtheus*: Praxithea presents the political reasons for sacrificing her child in the interest of the fatherland («masculine» concerns), while Erechtheus gives parting advice to his adopted son which is directed toward the house and family («feminine» concerns). Unfortunately, we

have too little of the play to judge whether this apparent reversal was reinforced or, conversely, undercut by other scenes and speeches. And a closer comparison of Praxithea's reasoning with that of Macaria in *Heracleidae* or that of Iphigeneia in *IA* may suggest that the polarity «masculine»/«feminine» is not the only or the best key to interpretation. Chalkia believes that Poseidon is on-stage in the final scene of the play and argues that the god also spoke the prologue, but the few reasons she gives to support these claims (p. 51-3) are not cogent. The scraps of the final scene indicate that Praxithea, in the presence of the chorus, is reacting to the messenger-speech with lyrics of grief when an earthquake topples the palace. Poseidon need not be present and visible to cause an earthquake, the fragment gives no hint of announcing the entrance of the god (as would be normal), and he could not be so thoroughly ignored in the final 50 lines of the play if he were present. For Athena's direct address to the absent god (fr. 65.55-62 Austin) compare *Helen* 1662-75, *IT* 1446-74.

The discussions of *Hippolytus* and *Ion* are both diffuse, moving from topic to topic without giving the reader a clear sense of what conclusions the author wishes to establish. Interesting points are made (e.g. p. 105-9 on the tent in *Ion* as a meeting-place of different times and places), but some lapses in method or background knowledge appear. On p. 76-7 a textual difficulty at *Hippolytus* 749 is discussed without consideration of the meter or of the problematic corresponding passage (739). Chalkia devotes several pages (130-134) to the use of γύαλα and μυχός in reference to Delphi, but is unaware of the strong argument of J. Fontenrose, *The Delphic Oracle*, Berkeley 1978, 197-203, that there was no chasm in the sanctuary of Apollo.

The more interesting, but shorter portion of the book considers «Les espaces dans leur interaction tragique», by which the author means the role of οἶκος and πόλις in tragic conflicts that pit one against the other or reveal the fatal strains within one or the other. Unfortunately, as Chalkia herself warns the reader (p. 225), her treatment gives only «une illustration représentative — bien que parfois fragmentaire». The chapter on *Alcestis* («L'oikos éprouvé ou détruit») is the fullest and contains the most developed argument (already available in article-form in *EETHess* 21, 1983, 55-82). This deploys with some success the notions of inside/outside, liminality (the palace-threshold as a an ambiguous locus between life and death), and rites of passage (analogy between marriage and death). But even here we find an example of a failing which is symptomatic of Chalkia's method. A paragraph on the space before the palace and the movements in and out the door and on and off by way of the parodoi (p. 231-2) is perfectly accurate, but the facts rehearsed are for the most part self-evident and almost universally applicable to classical Attic tragedy. They do not tell us something that is special to *Alcestis*. Likewise, it is very feeble to claim (p. 248) that «death» constituted the «common theme» of the tetralogy of 438 to which *Alcestis* belonged: in the broad terms in which Chalkia is speaking «death» is the «common theme» of almost every classical tragedy. The chapter on *Medea* also shows that Chalkia's approach by way of the

characters' relationships to the space of the house and the space of the city is a promising one, but occasionally she strains too much to identify and contrast horizontal and vertical axes. Moreover, her belief that Medea buries her sons in a «marginal» location is unlikely: most assume on the basis of Pausanias 2.3.6-7 and Σ*Med.* 264 that the shrine of Hera Akraia connected with Medea was in Corinth, near the agora, not the shrine at Lechaion. The sections on *Electra* and *Bacchae* are too brief and too fragmented in their argument to be truly helpful.

This book contains some interesting and useful insights (though few are wholly original), but it suffers from a lack of clear vision of a unified topic and from a failure to distinguish rigorously between the significant and the banal and between the unique and the universal. Too much space is spent in the first part of the book to reach a conclusion (conveniently summed up on p. 223) which we may applaud, but which is already widely accepted, explicitly or implicitly, by most critics. There are too many pointless listings of raw data and inconclusive discussions (e.g. p. 56-9 on the first *Hippolytus*, p. 173-8 on ways of referring to Argos; Appendix I, irrelevantly cataloguing views on the authenticity of *Rhesus*). The author has read widely, but has missed some important work written in German and English (for instance, for her whole topic, Siegfried Melchinger, *Das Theater der Tragödie*, München 1974, is significant). In sum, to be successful this work needed pruning in some places, expansion in others, and most of all a sense of clear direction and some rigor in the evaluation of hypotheses and results. In fairness to the author, it should be said that the shortcomings of the work seem to reflect as much on the nature of the supervision she received as on her own abilities.

University of California, Berkeley

DONALD J. MASTRONARDE

Δ η μ. Δ. Λ υ π ο υ ρ λ ή. Πέντε φιλολογικά μελετήματα: συμβολή στη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση, Θεσσαλονίκη 1986. «Παρατηρητής», σ. 164 (Κλασικά Γράμματα 2).

Έλλειψη συντονισμού και αμοιβαία αδιαφορία χαρακτηρίζουν από χρόνια τις σχέσεις της Ανωτάτης με τη Μέση Εκπαίδευση, και από την άποψη αυτή κάθε προσπάθεια ενός Πανεπιστημιακού να μελετήσει τα προβλήματα της Μέσης και να συμβάλει στη λύση τους είναι αξιέπαινη. Ο Δ. Λυπουρλής συγκεντρώνει στον τόμο αυτό πέντε μελετήματά του της δεκαετίας 1975-1984, δημοσιευμένα στο περιοδικό *Φιλολόγος*, στην *Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Π.Θ.* και στον τμητικό τόμο Σ. Γ. Καψωμένου:

1. Τα Ηθικά Νικομάχεια και η διδασκαλία τους από το σχολικό εγχειρίδιο (1980). Ο συγγρ. διαπιστώνει πρώτα, με δικαιολογημένο έπαινο, ότι για πρώτη φορά ο Αριστοτέλης διδάσκεται στη Μέση Εκπαίδευση, συγκεκριμένα στην Γ'

Γυμνασίου, από μετάφραση. Ωστόσο, επισημαίνει, η διδασκαλία αυτή είναι προβληματική όσο οι περισσότεροι καθηγητές δεν έχουν ποτέ ασχοληθεί με το Σταγειρίτη, δεν έχουν μελετήσει το πρωτότυπο κείμενο και δε συμβουλευόναται —γιατί δεν υπάρχουν!— κατάλληλα επιστημονικά βοηθήματα. Έτσι η διδασκαλία στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο σχολικό εγχειρίδιο του Ε. Ν. Ρούσου, που ο συγγρ. πιστεύει ότι «δε βοηθεί ουσιαστικά ούτε το μαθητή ούτε το δάσκαλο» (19), και ξεκινά να το αποδείξει με βάση την παρουσίαση των *Ηθικών Νικομαχείων* 2, 6, 9-16. Συστηματικά ο Λυπουρλής ζητινάζει πρώτα και πάνω απ' όλα τη μετάφραση, συμπληρωματικά και τα σχόλια και τις επιλογές και τις παραλείψεις του σχολικού βιβλίου· στη συνέχεια μελετά την «Εισαγωγή», όπου επισημαίνει πάλι πλήθος παραπατήματα, ανακρίβειες και παρανοήσεις. Η τελική του κρίση είναι αυστηρή, αλλά δικαιολογημένη: «Το εγχειρίδιο που δόθηκε στους μαθητές της τρίτης τάξης του Γυμνασίου, για να γνωρίσουν τον Αριστοτέλη, να αντικατασταθεί το γρηγορότερο» (40).

2. *Μερικές (ακόμη) σκέψεις για τη διδασκαλία του μαθήματος «αρχαία ελληνικά κείμενα από μετάφραση»* (1983). Ο συγγρ. επισημαίνει και αιτιολογεί «τέσσερα αυτόνομα δεδομένα για την επιτυχία του μαθήματος»: (α) να διδάσκεται μόνο από κλασικούς φιλόλογους, όχι από ιστορικούς, νεοελληνιστές κτλ.: (β) ο καθηγητής να προετοιμάζεται (και) από το πρωτότυπο: (γ) ο καθηγητής να συμβουλευτεί και να αξιοποιήσει και άλλες, εκτός από το διδακτικό βιβλίου, μεταφράσεις: (δ) να κυκλοφορήσουν σωστά 'βιβλία για το δάσκαλο'. Ενδιαφέρουσες είναι και κάποιες προκαταρκτικές διαπιστώσεις: (α) ότι δεν έχει μεταφραστεί στα νεοελληνικά ολόκληρη η αρχαία ελληνική γραμματεία: (β) ότι τα περισσότερα κείμενα έχουν μεταφραστεί μία και μοναδική φορά: (γ) ότι λίγες μόνο μεταφράσεις είναι «καλές ως ικανοποιητικές», ενώ αντίθετα «έχουν ξεπεράσει αλήθεια στον τόπο μας το επιτρεπτό όριο οι κακές (...) μεταφράσεις» (46).

3. *Habent sua faia tituli*: ένα κεφάλαιο από την καθημερινή σχολική πράξη στο μάθημα των αρχαίων ελληνικών (1984). Ο συγγρ. εκθέτει πρώτα τη γνωστή αλήθεια πως τα αρχαία ελληνικά λογοτεχνικά και άλλα έργα (εκτός από τα θεατρικά), τουλάχιστον ως τα μέσα του 5ου π.Χ. αι. δεν είχαν «τίτλο». Το θέμα τού είναι οικείο και το αναπτύσσει με πληρότητα —ως την υπερβολή, όταν στη σημ. 69,5 απαριθμεί 25 ξενόγλωσσα έργα (και 10 κριτικές), ενώ θα έφτανε να παραπέμψει στη διδακτορική του διατριβή, ίσως και σε δύο τρεις νεότερες εργασίες. Απώτερος στόχος του να αποδείξει ότι οι τίτλοι που χρησιμοποιούνται στο «Ανθολόγιο [πρώιμης] Λυρικής Ποίησης» της Γ' Γυμνασίου όχι μόνο γνήσιοι δεν είναι, αλλά αυθαίρετοι και παραπλανητικοί, ιδιαίτερα όταν αποδίδονται σε αποσπάσματα, χωρίς να μας έχει σωθεί ολόκληρο το ποίημα.

4. *Θουκυδίδης 2,37,1* (1983). Η ιστορία του Θουκυδίδη, ιδιαίτερα ο *Επιτάφυρος*, είναι κείμενο δύσκολο και πολυδουλεμένο. Ο συγγρ. επιχειρεί μian ακόμα ανάγνωση του χωρίου, αμφισβητώντας τις ως τώρα εξηγήσεις των δυσερμήνευτων κατά την *ἀξίωσιν και ἀπὸ μέρους*. Από τις αντιπροτάσεις του, είναι ευκολότερο να πιστέψουμε ότι μέρος μπορεί εδώ να σημαίνει 'μερτικό', πιο δύσκολο ότι *ἀξίωσις* είναι 'η σωστή κρίση'. Ωστόσο, η προσωπική άποψη του

κριτικού δεν έχει τόση σημασία, όταν η συλλογιστική του συγгр. είναι προσεκτική και τα επιχειρήματά του, όπως εδώ, ισχυρά. Πέρα άλλωστε από τη συγκεκριμένη ερμηνευτική πρόταση, ο φιλόλογος (ιδιαίτερα ο καθηγητής που διδάσκει *Επιτάφιο*) έχει πολλά να κερδίσει, και από μεθοδολογική άποψη, διαβάζοντας το άρθρο.

5. *Ο Θουκυδίδης και η Ιπποκρατική πρόγνωση* (1975). Η μελέτη ξεκινά με μian αναλυτική παρουσίαση των δρόμων της έρευνας στο συναρπαστικό ερώτημα, αν και πόσο η σκέψη και ο λόγος του ιστορικού επηρεάστηκαν από την προγενέστερη και σύγχρονή του ιατρική γραμματεία και μέθοδο. Στο γνωστό πλούσιο υλικό ο Λυπουρλής προσθέτει «ένα ακόμα σημείο επαφής του Θουκυδίδη με την ιπποκρατική ιατρική»: στη φράση *ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* (1,1,1) ο ιστορικός χρησιμοποιεί το ρήμα *ἐλπίζω* ακριβώς όπως οι Ιπποκρατικοί, «νοητικά», χωρίς τη συναισθηματική φόρτιση που παρουσιάζει το ίδιο ρήμα στα αρχαία [και στα νεότερα!] ελληνικά, όταν το αναμενόμενο είναι απευκαίιο. Το *ἐλπίζω* προσεγγίζει έτσι ως συνώνυμο το *προσδέχομαι*, που και αυτό τόσο ο Θουκυδίδης όσο και οι γιατροί το χρησιμοποιούν, όταν διάφορα σημεία και τεκμήρια τους οδηγούν να προδικάσουν μian εξέλιξη. Το υλικό προσφέρεται πλούσιο, και η υποψία του Λυπουρλή δυναμώνει, όταν διαπιστώνεται ότι πραγματικά ο Θουκυδίδης προβάλλει στην αρχή του έργου του (όπως και αλλού) μια 'πρόγνωση', και αμέσως επιχειρεί, στην «αρχαιολογία», να την τεκμηριώσει με τη μέθοδο — τις έννοιες, ως ένα σημείο και με τους όρους— που περιγράφονται στο τελευταίο κεφάλαιο του Προγνωστικού. Έτσι απορεί κανείς με τη διστακτικότητα του συγгр., όταν συμπερασματικά γράφει: «Αν η πρόγνωση του Θουκυδίδη είναι ή όχι η ίδια με την ιπποκρατική πρόγνωση είναι ένα θέμα· ένα άλλο όμως θέμα, ολότελα [!] διαφορετικό, είναι αν η σχετική με την πρόγνωση ορολογία του Θουκυδίδη είναι ή όχι η ίδια με εκείνη που χρησιμοποιούσε η ιπποκρατική ιατρική· ο Θουκυδίδης μπορεί να μην ακολουθούσε την ιπποκρατική θεωρία περί προγνώσεως, μπορούσε όμως κάλλιστα να ακολουθεί τα βασικά ιπποκρατικά συλλογιστικά σχήματα και να χρησιμοποιεί τη σχετική ιπποκρατική ορολογία» (144). Μας φαίνεται επικίνδυνο στην κλασική εποχή να ξεχωρίζουμε την ορολογία και τα συλλογιστικά σχήματα από τη θεωρία της γνώσης, και ακόμα αναρωτιόμαστε, αν η λογική πορεία που οδηγεί από τα φαινόμενα του παρόντος στην πρόγνωση του μέλλοντος μπορεί να θεωρηθεί «συλλογιστικό σχήμα... τρεχούμενο μόνο [!] μεταξύ των ιπποκρατικών γιατρών» (142). Βρισκόμαστε γενικότερα στον αιώνα της «ανακάλυψης» και της διερεύνησης των συλλογιστικών δυνατοτήτων, στην εποχή που η λογική πρόβλεψη παραμερίζει τη θεολογική, στα χρόνια που οι ρητοροσοφιστές μελετούν τη χρήση (και την κατάχρηση) του *εἰκότος* —και ξέρουμε έναν τουλάχιστον επώνυμο που διακρίθηκε στην πολιτική 'πρόγνωση', πολύ πριν από το Θουκυδίδη και τους συγχρόνους του: *ἦν γὰρ ὁ Θεμιστοκλῆς... τῶν τε παραχρῆμα δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστῆς* (1,138).

Το βιβλίο συμπληρώνεται με μια γερμανική μετάφραση του τέταρτου

—γιατί όχι και του πέμπτου;— άρθρου, που «θα μπορούσε να ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον ξενόγλωσσο αναγνώστη».

Ελπίζουμε η έκθεση που κάναμε να έδειξε πόσο προσεκτικά, μεθοδικά και στέρια χειρίστηκε ο συγγρ. τα θέματά του. Ιδιαίτερα πολύτιμες οι πρώτες εργασίες που αφορούν τη σχολική πράξη: μπορεί να μην τις χαρακτηρίζει πρωτοτυπία μεγάλη, μπορεί σε ένα μέρος τους να θεωρηθούν σχολαστικές της λεπτομέρειας· βοηθούν όμως τον καθηγητή να καταλάβει πολλά συγκεκριμένα θέματα, ίσως και πίσω από αυτά να νιώσει την εκπαιδευτική μας ανεπάρκεια. Κιόλας με την πρώτη δημοσίευση των εργασιών του Λυπουρλή έπρεπε τουλάχιστον το διδακτικό βιβλίο για τον Αριστοτέλη να ξαναγραφεί, να λείψουν ή έστω να αλλάξουν οι τίτλοι των λυρικών αποσπασμάτων. Τίποτα από αυτά δεν ξέρουμε να έγινε: *εὔδουσιν* (παιδείας) *κορυφαί* —και με τους τίτλους τους!

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Γ. Α. Χριστοδούλου, *Σύμμικτα Κριτικά*, Αθήνα 1986, σ. ιβ' + 398.

Ο τίτλος του μεγάλου αυτού βιβλίου δικαιολογείται ίσως από το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις εργασίες που περιλαμβάνει στρέφονται γύρω από την γραπτή παράδοση των μνημείων της γραμματείας που εξετάζει. Εννέα βιβλιοκρισίες ανήκουν στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής αρχαιολογίας, ενώ η πρώτη εργασία του τόμου αποτελεί ερμηνευτική προσέγγιση στις γνωστές δημηγορίες του Κλέωνα και του Διόδοτου κατά τη δεύτερη συζήτηση για την τύχη των Μυτιληναίων (Θουκ. 3, 37-48). Βέβαια, η ανάλυση του συγγραφέα είναι ενδιαφέρουσα, ξενίζει όμως το γεγονός ότι δεν λήφθηκε υπόψη βασική βιβλιογραφία. Όσον αφορά γενικά το περιεχόμενο του βιβλίου πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι εργασίες έχουν δημοσιευθεί και αλλού, και μόνο τρεις, οι X, XI και XII, δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά.

Από τις βιβλιοκρισίες ξεχωρίζει η IV, στην οποία αποκαλύπτεται η ανεπίτρεπτη ενέργεια φιλολόγου, ο οποίος στην έκδοση της *Ἀντιγόνης* του Σοφοκλή αποσιώπησε την πηγή απ' όπου άντλησε μεγάλο μέρος του βιβλίου του.

Στην VII ο συγγρ. παρουσιάζει τον αποσπασματικό τρόπο εργασίας του I. Θεοδωρακόπουλου στην έκδοση του *Θεαίτητου* του Πλάτωνα.

Ενδιαφέρουσες είναι και οι βιβλιοκρισίες: VIII (: Γύρω στον Δημοσθένη)· XII για ένα αγιολογικό κείμενο του 16ου αι.· XIII, όπου εξάιρεται το επίτευγμα του A. Lesky (ο λόγος για το έργο *Geschichte der griechischen Literatur*), ως «κατόρθωμα φιλολογικό από τα σπουδαιότερα του αιώνα μας», όπως και το «επίμοχθο μεταφραστικό αγώνισμα» του Αγ. Τσοπανάκη. Η XIV, με αφορμή το βιβλίο του Ζήσ. Λορεντζάτου, *Αρχαίοι Κριτικοί*, Αθήνα 1978, αναφέρεται στην αρχαία λογοτεχνική κριτική, ενώ η XV εξάιρει την επικαιρότητα της ανατύπωσης

από την Εταιρεία Σπουδών Μωραΐτη του συγκεντρωτικού τόμου με το έργο του Ι. Συκουτρή, *Μελέται και άρθρα*: τέλος, η XVI αναφέρεται στις νεοελληνικές μεταφράσεις της αρχαίας ελληνικής ποίησης, με αφορμή τη βιβλιογραφία των εμμέτρων νεοελληνικών μεταφράσεων της αρχαίας ελληνικής των Οικονόμου-Αγγελινάρα.

Σ' όλες τις βιβλιοκρισίες είναι φανερό η επαρκής ενημέρωση του συγгр., καθώς επίσης και η ευθυκρισία του πάνω σε ποικίλα θέματα της φιλολογικής έρευνας.

Για τη II εργασία (: Γνωμολόγια του Σοφοκλέους), σ. 16-38, χύθηκε, όπως μου φαίνεται, πολλή μελάνη χωρίς αντίστοιχα αποτελέσματα. Εκτός από το γεγονός ότι το τμήμα του Βατοπεδινού *Γνωμολογίου* για τον Σοφοκλή είχε εκδοθεί λιτά από τον Π. Σωτηρούδη (*Ελληνικά* 30, 1977/1978, 397-399), η εκτενής εργασία του συγгр. δεν φαίνεται να προσφέρει κανένα ουσιαστικό εύρημα. Σημειώνω σχετικά ότι (σ. 17) σε χφφ που σώζονται η συνήθεια είναι να δίνεται σύμβολο από το λατινικό αλφάβητο: στη σ. 19, στ. 649: τὸν Αἴαντα καὶ πῆξιτελειῖσ φρέν(εσ) ορθά δίνεται στο κριτικό υπομνήμα της σ. 24 περιστελειῖσ Γγ, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τη φωτογραφία της σ. 49. Σχετικά πάλι με την παλαιογραφική επισκόπηση-χρονολόγηση, η περιγραφή των γραμμάτων του χφ είναι υπερβολικά λεπτομερής. Οι όροι που χρησιμοποιούνται στην περιγραφή δεν είναι πάντοτε δόκιμοι: έτσι συναντούμε «μειξομικρογράμματος» αντί «μικτή μικρογράμματα», «μικρόσχημος» αντί «μικρογράμματα», «μεγαλόσχημος τύπος γραμμάτων» αντί «μεγαλογράμματα», «γραφή ευλύγιστη» αντί «γραφή ρέουσα»¹, «κεφαλαιόσχημο Θήτα» αντί «μεγαλογράμματο». Οι «μικρές στρογγυλεμένες προσφύσεις» (σ. 29) φαίνεται πως είναι «μικρές στρογγυλεμένες διακοσμητικές απολήξεις», το «ημισελήνόσχημο» (σ. 29) είναι το «μηνοειδές», τα «ταχυγραφικά σημεία» (σ. 33) είναι οι «συντομογραφίες» ή «βραχυγραφίες» κ.ά. Η υψηλή εξάλλου χρονολόγηση (μέσα 11ου αι.) που προτείνει ο συγгр. δεν μπορεί να θεωρηθεί τελείως βέβαιη, επειδή για τόσο παρωχημένες εποχές η διαφορά των πενήντα ετών δύσκολα ανιχνεύεται. Για το τελικό συμπέρασμα «ότι οι Γγ πρόσκεινται μεν κυριώτατα προς τον L, ταυτοχρόνως όμως αρούνται γραφές από πρότυπο άγνωστο στην υπόλοιπη παράδοση του ποιητού» δεν μπορώ να πάρω θέση, αλλά, αν το πράγμα έχει έτσι, πώς δεν το αναγνώρισε ο R. D. Dawe, δάσκαλος του συγгр., στη 2η έκδοση του Σοφοκλή (BT 1984);

Στο III μελέτημα (: Περί την χειρόγραφον παράδοσιν του Σοφοκλέους), όπου παρουσιάζονται οι απόψεις του R. D. Dawe, *Studies on the Text of Sophocles* (vol. I: The Manuscripts and the Text: vol. II: The Collations), Leiden 1973, ο συγгр. αναφέρεται δίκαια στην παραγνώριση της ελληνικής λογιότητας² από τους

1. Στην ίδια σελ., την 28, αντί «έως το ύψος της χαρακώσεως» μήπως πρέπει να γραφεί «έως το ύψος της άνω χαρακώσεως»;

2. Από μία γρήγορη επισκόπηση του κριτικού υπομνήματος της έκδοσης του Σοφοκλή από τον Dawe βρήκα ότι από τους Έλληνες λογίους (εκτός από μία παραπομπή σε μετρική εργασία του υποφαινομένου) μνημονεύεται δ ύ ο φορές ο Πάλλης και μ ί α φορά ο Παπαγεωργίου.

ξένους μελετητές και την αποδίδει κατά μέγα μέρος στην άγνοια της νεότερης Ελληνικής από ξένους φιλόλογους. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει και η πολύ αξιόλογη προσφορά του Στυλ. Καψωμένου³ που δεν την βρήκα να αναφέρεται πουθενά από τον Dawe στην έκδοσή του, όπως και η εργασία του *Τραγική λέξις* που είναι γραμμένη στα Λατινικά και στην οποία προτείνονται πολλές διορθώσεις. Μερικές από τις διορθώσεις του αιμνήστου Καψωμένου είναι ομολογουμένως τολμηρές, άλλες είναι *palmares*, αλλά η κατά κανόνα προκατάληψη που έχουν οι Ευρωπαίοι φιλόλογοι απέναντι στους Νεοέλληνες ομοτέχνους τους δεν τους επιτρέπει, δυστυχώς, να ενημερωθούν για τη δραστηριότητα των τελευταίων. Στο παράρτημα του μελετήματος σημειώνονται γραφές που παραδίδονται στα σχόλια του *Αΐαντα* και που δεν φαίνεται να βελτιώνουν το κείμενο.

Στο V μελέτημα (: Πινδάρου επίνικοι) ο συγγρ. κάνοντας μια παρουσίαση της έκδοσης των Snell-Maehler, βρίσκει την ευκαιρία να καταγράψει από χφ της βιβλιοθήκης της Χίου (αρ. 490, σ. 223-224) δείγμα της διόρθωσης Κοραή στους *Επίνικους* (σ. 94-96)⁴. Από το ίδιο χφ δίνονται, επίσης, διορθώσεις του Κοραή στα *Ανακρέοντεια* (σ. 129-130).

Με τον Κοραή ασχολούνται αποκλειστικά τέσσερα μελετήματα, τα XVII-XX (σ. 237-362) Στο XVII (: Ο Αδαμάντιος Κοραής ως διορθωτής των κλασικών κειμένων. Το χειρόγραφο Χίου 490), σ. 237-279, εξετάζεται το τμήμα του χφ 490 που επιγράφεται *Observationes Miscellaneae*. Δίνεται πρώτα η διάταξη του χφ (σ. 238-245), όπου αποκαλύπτεται πλούσια κριτική δραστηριότητα του Κοραή, η οποία εντάσσεται σε μακρόπνοο σχέδιο του Χιώτη λογίου και για το οποίο κάνει λόγο ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Chardon de la Rochette: «Mon projet a depuis longtemps été de parcourir tous les auteurs classiques grecs et latins, et de donner les observations que j'y aurai faites sous le titre du *Miscellanea critica*». Ένα μικρό μέρος των κριτικών αυτών παρατηρήσεων δημοσιεύθηκε από τον ίδιο τον Κοραή στις εκδόσεις του ή από ξένους φιλόλογους στους οποίους το παραχώρησε, το μεγαλύτερο, όμως, μέρος παραμένει ανέκδοτο, και ο συγγρ. παραθέτει μερικά δείγματα για να δείξει την «κριτική δεινότητα του Κοραή» (σ. 251-253). Από την εργασία του Κοραή στον Ησύχιο δίνονται τα εξής δείγματα,

3. Κυρίως στις εργασίες του: Στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή, *ΕΕΦΣΠΘ* 6 (1947) 165-183 [= *Μελέτες και Άρθρα* 1, 3-21]: Ο Αίας ανθρωποκτόνος, *Ελληνικά* 15 (1957) 266-274 [= *Μελ. και Άρθρ.* 1, 37-45]: *Τραγική Λέξις*. *Lexicographorum Graecorum Glossae in emendandis tragicorum locis corruptis adhibita*, *ΕΕΦΣΠΘ* 8 (1960) 155-188 [= *Μελ. και Άρθρ.* 1, 49-82]: Μεταθέσεις στίχων στο κείμενο των *Τραχινίων* του Σοφοκλέους, *Ελληνικά* 25 (1972) 5-55 [= *Μελ. και Άρθρ.* 1, 125-175 (με γαλλική περίληψη)]: Παρεμβολές στίχων στο κείμενο των *Τραχινίων* του Σοφοκλέους, *Δωδώνη* 2 (1973) 7-23 [= *Μελ. και Άρθρ.* 1, 181-197]: Κείμενο και σκηνική δράση στο αρχαίο δράμα, *ΕΕΦΣΠΘ* 16 (1977) 37-76 [= *Μελ. και Άρθρ.* 1, 201-210].

4. Ο συγγρ. μας πληροφορεί ότι ασχολείται με την έκδοση του χφ 490 και ότι στην *Επετηρίδα Ηλειακών Μελετών* 3 (1984) 275-294 δημοσιεύει τις διορθώσεις στους *Ολυμπιονίκους*.

στα οποία ο συγγρ. νομίζει ότι ο Κοραής εισηγείται πιθανότερη γραφή:

Latte α 165	† ἄβολον· ὄνομα στοιχείου
Κοραής	ἄβολόν (pro ὀβολόν)· νόμισμά τι χαλκοῦν (aut νόμισμά τι Χίτων)
Latte α 1264	ἄειδής· ὁ † μηδέπω εἰδής
Κοραής	ἄειδής· ὁ μὴ βλέπων, ἢ δυσειδής
Latte α 5432	ἀντιλαβαί· λογικαὶ ῥήσεις ἐξ ἡμιστίχων λεγόμεναι κατ' ἀμοιβὴν παρὰ <τοῖς> τραγικοῖς· † Ἴπποκράτης
Κοραής	ἀντιλαβαί· λογικαὶ ῥήσεις ἐξ ἡμιστίχων λεγόμεναι κατὰ μικρὸν παρὰ τραγικοῖς· ὑποκρούσεις.
ε 3549	ἐξαμβλέβει· διαφθείρει, ἐγκυμονεῖ
Latte	ἐξαμβλίσκει· διαφθείρει ἐγκυμονούμενον
Κοραής	ἐξαμβλίσκει· διαφθείρει, ἀκυμονεῖ (τ. ἔ. ἀκύμων ἐστί)
Latte ι 2	Ἰά· δασυνόμενον τὸ Ἄλφα, καὶ ὀξυνόμενον τὸν θεὸν σημαίνει καθ' Ἑβραίους
Κοραής	Ἰα· βαρυνόμενον τὸ Α (i.e. τὸ μία), καὶ ὀξυνόμενον (i.e. ἰὰ) τὸν θεὸν σημαίνει, καθ' Ἑβραίους

Από τα παραπάνω πέντε λήμματα ο Κοραής είναι πειστικός μόνο στις προτάσεις για αποκατάσταση του τελευταίου και του τρίτου λήμματος, μολονότι εδώ ο όρος ὑποκρούσεις είναι μόνον πολύ πιθανός· βλ. Ησύχ. κ 4238: κροῦσις· τὴν πρὸς τὸ λεγόμενον ἐν ταῖς ζητήσεσιν ἀντίρρησιν καὶ παράκρουσιν οὕτω φασί⁵. Ὅσον αφορά το πρώτο λήμμα, σύμφωνα με τον Πολυδεύκη 7, 204: ἄβολα (τά) εἶναι βόλου ὄνομα, και σύμφωνα με τον Σ του Διονυσίου του Θράκα, σ. 192 Η.: στοιχείον· ἀριθμός· ὥστε ο Κοραής μάλλον δεν βρίσκεται στα ίχνη του ορθού. Ἄειδής, εξάλλου, σημαίνει μόνο ἄμορφος, μτφρ. ἀσχημος. Το πρώτο ερμηνευμα ὁ μὴ βλέπων πιθανώς ανήκει στο λήμμα αἰδής, με ενεργητική σημασία που απαντά επιγραφικά (βλ. LSI⁹ στο λήμμα αἰδής). Το άλλο ερμηνευμα δυσειδής ανήκει στο λήμμα ἀειδής. Ἐτσι μια πιθανή ανασυγκρότηση του λήμματος θα ήταν ἰσως: αἰδής· ὁ μὴ βλέπων και ἀειδής· δυσειδής. Στο λήμμα ε 3549 το κείμενο του Latte εἶναι προτιμότερο, καθώς η διόρθωση του Κοραή παρουσιάζει δύο αδύνατα σημεία. Πρώτα ο τύπος ἀκυμονεῖ δεν απαντά στην ελληνική γραμματεία, ὕστερα θα σήμαινε απλώς «δεν εἶναι ἐγκυος», σημασία που δεν ταιριάζει στο μεταβατικό ἐξαμβλίσκει. Σε Παράρτημα του μελετήματος (σ. 255-279) αναδημοσιεύονται κείμενα για ανέκδοτες επιστολές του Κοραή (Θ. Λιβαδά, Περὶ ἐκδόσεως και ανατυπώσεως διαφόρων του Κοραή έργων) κτλ.

Το μελέτημα XVIII (: Ad. Coray: Notes critiques sur le texte de Platon), σ. 280-335, αναφέρεται στις πολυάριθμες διορθώσεις του Κοραή στο πλατωνικό

5. Πρβ. και σ. 318, όπου και άλλες συσχετίσεις από τον Κοραή και Ησύχ. v Schm. ὑποκρούει ἀντιλέγει. Εξάλλου Ησύχ. μ 881 μερμηρικοί· οἱ πειραταί, όπου η εισηγήση του Κοραή πειρασταί εἶναι ελκυστική.

κείμενο από το ίδιο πάντοτε χφ (αρ. 490)⁶. Μερικές από τις διορθώσεις αυτές του Κοραή ήταν γνωστές στον εκδότη του Πλάτωνα Bugnet (κατάλογός τους δίνεται στις σ. 284-285). Ένας γενικός κατάλογος των διορθώσεων του Κοραή, συμπεριλαμβανομένων και κειμένων του Πλάτωνα, βρίσκεται στις σ. 325-331⁷.

Στο μελέτημα XIX (: Στο περιθώριο της Κοραϊκής αλληλογραφίας. Δύο σημειώματα), σ. 336-353, γίνεται αναφορά κυρίως σε μία επιστολή του Κοραή, του 1774, το αυτόγραφο της οποίας βρίσκεται σήμερα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, καθώς επίσης και σε μία άλλη επιστολή *Προς τους εν διασπορά φίλους Χίους*, του 1830, και της οποίας το σχέδιο σώζεται στη Βιβλιοθήκη της Χίου. Η δεύτερη επιστολή εκδίδεται κριτικά στις σ. 348-351. Γι' αυτούς που θα υπομνηματίσουν τις επιστολές του Κοραή σημειώνεται ότι το χωρίο «μηδέ να φανώσι και αυτών των ορνέων αλογώτεροι, επειδή και τα όρνεα αυτά, όταν ιδωσι κατασκαμμένην την φωλεάν των, φροντίζουν να κτίσωσι νέαν άλλην φωλεάν» έχει την αρχή του στον Λυκούργο Κ. *Λεωκρ.* 132, τον οποίο, όπως είναι γνωστό, εξέδωκε ο Κοραής με σημειώσεις το 1826.

Το επόμενο μελέτημα, το XX (: Η αλληλογραφία του Κοραή), σ. 354-362, είναι βιβλιοκρισία της έκδοσης της *Αλληλογραφίας του Κοραή* σε έξι τόμους με την επιστασία του Κ. Θ. Δημαρά: το σύνολο των επιστολών του Κοραή είναι 1300 περίπου, και των επιστολών προς Κοραή περίπου 200.

Το XXI μελέτημα (: Παπαδιαμαντικά), είναι εκτενής βιβλιοκρισία του πρώτου τόμου της έκδοσης των *Απάντων του Παπαδιαμάντη* από τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, σ. 363-369, ενώ στις σ. 370-384 ο συγγρ. μαζί με τον Φ. Α. Δημητρακόπουλο, βιβλιοκρίνει τον δεύτερο τόμο του ίδιου έργου.

Έτσι φτάνουμε στα τρία μελετήματα που δημοσιεύονται για πρώτη φορά. Το X (σ. 131-199) έχει τον τίτλο: «Ο Αθωνικός κώδ. Μεγ. Λαύρας Ω 75 του Διοσκουρίδη. Παλαιογραφική επισκόπηση» και σύμφωνα με δήλωση του συγγρ. είναι απόσπασμα ευρύτερης μελέτης. Πρόκειται για λεπτομερέστατη μελέτη του παραπάνω κώδικα από άποψη παλαιογραφική. Η περιγραφή, στις σ. 135-143, θίγει τη χρονολόγηση του χφ, που μόνο με τη βοήθεια της γραφής δεν είναι πάντοτε εύκολο να προσδιορισθεί: γι' αυτό και ο συγγρ. ζήτησε τη γνώμη του παλαιογράφου π. J. Leroy, ο οποίος καταλήγει (σ. 137) στο «X/XIe siècle, c'est-à-dire soit de la fin du Xe, soit du début du XIe siècle», και του ιστορικού της τέχνης καθηγ. Γ. Γαλάβαρη, ο οποίος λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τις μικρογραφίες (σ. 138) φτάνει στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα. Η χρονολόγηση που δέχεται ο συγγρ. του 10./11. πιθανώς αι. «συμπίπτει με εκείνη του Leroy και φαίνεται λογική, δικαιολογείται δε περισσότερο από τη μορφή των γραμμάτων

6. Σχετικά με το λήμμα του Ησύχιου ε 226 *εγκυλικίστρια· περιανίστρια* (σ. 287-288), ορθά ο Κοραής διαβάζει *εγκυτρίστρια*, όπως στα ανάλογα χωρία λεξικογράφων και αρχαίων σχολίων. Όμως, από την έκδοση του Latte πληροφορούμαστε ότι στη διόρθωση προηγήθηκε ο Pearson, coll. EM 313, 43. Για τις σημασίες που απέκτησε ο όρος *εγκυτρίστρια* πρβ. Παιυσ. απ. ε 8 Erbse.

7. Τέσσερις αυτόγραφεσ σελίδες του Κοραή από το χφ 490 βρίσκονται στις σ. 332-335.

(περιορισμένη χρήση χαρακτήρων μεγαλογράμματης μέσα σε μικρογράμματα γραφή, θ της επισευρμένης, σύμπλεγμα του ει) και λιγότερο από τον τρόπο χαρακώσης, πράγμα άλλωστε που επισημαίνει ο ειδικός στο θέμα J. Leroy. Για την παλαιογραφική ανάπτυξη του συγγρ. ισχύει κι εδώ η προηγούμενη παρατήρηση για το βατοπεδινό γνωμολόγιο, ότι δηλ. η ορολογία δεν είναι αυτή που θα περίμενε κανείς. Όροι όπως «γραφή καλώς επεξεργασμένη ... με μικρή επίκλιση προς τα δεξιά» ή «αποκόπηκαν από τα κράσπεδα του χφ» ή «η στάχωση είναι βαρεία», όπως και η διάκριση της χειρόγραφης παράδοσης σε «δύο πλευρές» το λιγότερο που θα μπορούσε να σημειώσει κανείς είναι ότι ξενίζουν.

Μερικές άλλες παρατηρήσεις που θα μπορούσε να κάνει κανείς: Στη σ. 133, υποσημ. 3, σχετικά με τον κώδικα Scorial. gr. R-III-3 γίνεται παραπομπή στον παλιό κατάλογο του E. Miller (1848) κ.α., και όχι στον κατάλογο του P. A. Revilla (1936), όπου υπάρχει λεπτομερής περιγραφή του κώδικα αυτού (βλ. τ. 1, σ. 150-159), αν και ο συγγρ. γνωρίζει τον κατάλογο αυτόν (βλ. σ. 134-135, υποσημ. 20). Στη σ. 144 μετά τη φράση «β) παρενείρει χωρία...» πρέπει να προστεθεί «ή λήμματα» για να είναι δυνατόν να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στις περιπτώσεις στις οποίες υπάρχει το λήμμα και στα άλλα χφφ του Διοσκουρίδη, όμως από το εξεταζόμενο χφ προστίθεται στο λήμμα κάποιο επιπλέον χωρίο⁸, και στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες ο κώδικας προσθέτει λήμματα που δεν μαρτυρούνται από άλλα χφφ του Διοσκουρίδη⁹. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι και οι περιπτώσεις σχετικά με την μνεία του ονόματος του Κρατεύα (σ. 159-160) σχετίζονται με τα παραπάνω γιατί και εκείνες αφορούν προσθήκες χωρίων. Η φράση «ή λήμματα» πρέπει να προστεθεί και στην σ. 146, επίσης μετά το «παρενείρει χωρία». Πάλι στη σ. 144, στην παρατήρηση (δ) του συγγρ. θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι η χειρόγραφη παράδοση του Διοσκουρίδη παρουσιάζεται α ν ο ι κ τ ή. Στις σ. 146-147 ο συγγρ. προβαίνει σε αποκατάσταση των λημμάτων [Ιάτον] έλαιον (σ. 146) και λινοσπερμίνου έλαιου (σ. 146-147), που δεν μαρτυρούνται από άλλα χφφ του Διοσκουρίδη, χρησιμοποιώντας την έκδοση του Αετίου από τον Άλδο (Βενετία 1534). Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι υπάρχει πρόσφατη (1935) και πολύ καλή έκδοση του Αετίου από τον A. Olivieri (CMG)¹⁰, και ότι θα περίμενε κανείς σ' αυτήν να γίνονται οι σχετικές παραπομπές¹¹.

8. Βλ. για παράδειγμα στην σ. 146, όπου σημειώνονται τα επιπλέον χωρία που προσθέτει ο κώδικας στα λήμματα γλίχων και τραγορίανος της έκδοσης του Wellmann.

9. Βλ. για παράδειγμα στη σ. 146, όπου σημειώνονται τα νέα λήμματα σφαιρίτις, [Ιάτον] έλαιον κ.ά., τα οποία δεν υπάρχουν στην έκδοση του Wellmann.

10. Aetii Amideni *Libri medicinales* I-IV ed. A. Olivieri [CMG VIII, I], Lipsiae et Berolini, B. G. Teubner, 1935.

11. Αντί, λοιπόν, για τις παραπομπές του συγγρ. πρέπει να γραφεί, στο τέλος του λήμματος [Ιάτον] έλαιον (σ. 146): Aet. *Libr. med.* 1, 119 [CMG VIII, 1, p. 61, 12-20], και στο τέλος του λήμματος λινοσπερμίνου έλαιου (σ. 147): Aet. *Libr. med.* 1, 102 [CMG VIII, 1, p. 55, 3-5].

Γενικά το περιεχόμενο του μελετήματος διαρθρώνεται ως εξής: σ. 131-135: γενικά για τον Διοσκουρίδη και την χειρόγραφη παράδοση των έργων του· σ. 135-143: παλαιογραφική περιγραφή του κώδικα *Αθων. Λαύρ. Ω 75* και ανάλυση των περιεχομένων του· σ. 143-160: εκτίθενται οι διαπιστώσεις του συγγρ. ύστερα από τη λεπτομερή εξέταση του κειμένου του Ath (παραλείψεις ή προσθήκες χωρίων, αποκλειστικές γραφές κλπ.)· τέλος, στις σ. 160-192, υπάρχουν εννέα *Επίμετρα*, όπου γίνεται αναγραφή των λημμάτων που περιέχονται στα έργα που σώζονται με το όνομα του Διοσκουρίδη, καθώς επίσης και των άλλων συγγραφέων που το κείμενό τους παραδίδεται από τον εξεταζόμενο κώδικα. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι «οι τοπολογικοί πίνακες» των *Επιμέτρων* Στ', Η' και Θ' δεν περιέχονται στον κώδικα, αλλά έχουν καταστρωθεί από τον συγγρ. (βλ. σ. 188, υποσημ. 38· σ. 191, υποσημ. 40 και 41). Ακόμη, στις σ. 193-199, υπάρχουν επτά φωτογραφίες του κώδικα.

Το XI μελέτημα (: Θεοφίλου Αντιοχείας *Προς Αυτόλυκον*), σ. 200-210, αναφέρεται στην έκδοση από τον R. M. Grant του έργου *Προς Αυτόλυκον* του Θεοφίλου Αλεξανδρείας (2ος αι. μ.Χ.). Ο συγγρ. ασχολείται με κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενο του Grant, αλλά και με τις διορθώσεις του M. Marcovich. Εκτός από τις γενικές παρατηρήσεις στο κείμενο, εισηγείται και ο ίδιος μερικές αλλαγές στο κείμενο του Θεοφίλου. Στο 3, 31: *πάλιν φήσεις εις Πείσαν, ό κλέων έως του δεύρο τας χείρας Φειδίου*, πιά οικονομική είναι η λύση: *ό κλε<ί>ων* αντί του *ό κλέων* (χφφ) ή <τ>ό κλέων (Χριστοδούλου).

Στο μελέτημα XII (: Μανουήλ του Ρήτορος, *Λόγος εγκωμιαστικός εις Μιχαήλ Μαυροειδή*), σ. 211-213, ο συγγρ. εκθέτει τις κριτικές παρατηρήσεις του στο εγκώμιο του Μιχαήλ Μαυροειδή (νεομάρτυρα του τέλους του 15ου αι.), που γράφτηκε από τον Μανουήλ τον Κορίνθιο (16ος αι.) και εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Δημ. Ζ. Σοφιανό (Αθήνα 1984).

Γενικά, αν λάβει κανείς υπόψη τη νεοελληνική προσφορά στη μελέτη της κλασικής φιλολογίας, το συνολικό έργο του κ. Χριστοδούλου είναι και ενδιαφέρον και αξιόλογο, καθώς εκτείνεται διαχρονικά σε όλη την ελληνική φιλολογία. Η έκδοση του χειρογράφου των διορθώσεων του Αδ. Κοραή στους Έλληνες κλασικούς από τον συγγρ. πρέπει να αναμένεται με ενδιαφέρον από όλους όσοι ασχολούνται με τα κλασικά γράμματα στη χώρα μας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

N. X. KONOMHΣ

I. E. Σ τ ε φ α ν ή, *Χορικού σοφιστοῦ Γάζης Συνηγορία μίμων*. Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια, Θεσσαλονίκη 1986, «Παρατηρητής», S. 199 (Κλασικά Γράμματα 3).

Das hier anzuzeigende Buch stellt den dritten Band einer neuen, von Prof. D. Lypurlis gegründeten und geleiteten, auch äußerlich sehr ansprechenden Schrift-

enreihe dar¹. Es gilt dem in der Chorikios-Ausgabe von R. Foerster² und E. Richtsteig unter Nr. XXXII (S. 344-380) aufgeführten rhetorischen Schriftstück, das gewöhnlich als 'Απολογία μίμων bezeichnet wird, in der handschriftlichen Überlieferung aber den Titel *Λόγος ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονίζοντων* trägt.

Wie der Untertitel besagt, besteht das Buch aus einer Einleitung, dem altgriechischen Originaltext, einer neugriechischen Übersetzung und einem Kommentar. Hinzugefügt ist, wie in dieser Reihe üblich³, eine Zusammenfassung der Einleitung in englischer Sprache. Der Einleitung geht ein kurzes Vorwort sowie ein Literatur- und Abkürzungsverzeichnis voraus⁴.

In der Einleitung (S. 19-49) werden folgende Themen in knappen Ausführungen behandelt: Die «Theaterspiele in der Zeit Justinians» (S. 19-32), wobei Stefanis die Existenz eines Bühnenlebens in Byzanz im Sinne des antiken Theaters zu Recht verneint, wohl aber eine rege Bühnentätigkeit im Rahmen der Mimendarbietungen bejaht. Es folgen kurze Berichte über «Chorikios und sein Werk» (S. 32f.), über den «Titel und Charakter der Rede» (S. 34-37)⁵, über den «Aufbau und den Inhalt der Fürsprache» (S. 38-40), über die «Datierung des Werkes» (S. 40-43), über die «handschriftliche Überlieferung und die Ausgaben» (S. 43-46), sowie über die Prinzipien der «vorliegenden Edition» (S. 47-49).

Gestützt auf eine eigene, meines Erachtens treffliche Konjektur⁶, bezeichnet Stefanis diese rhetorische Schrift, die für ihn im Gegensatz zu Foerster keinen *λόγος*, sondern eine *μελέτη* darstellt, sinngemäß als *Συνηγορία μίμων* (= Mimenfürsprache). Hinsichtlich der Datierung des Stückes scheint mir Stefanis recht zu haben in der Vermutung, daß es sich nicht um ein Jugendwerk des Chorikios aus dem Jahre 526, wie allgemein angenommen, sondern um eine in reiferen Jahren entstandene Schrift handelt.

1. Die vorangehenden beiden Bände, im selben Verlag und im gleichen Jahr erschienen, enthalten Arbeiten von D. Lypurlis selbst: Band 1: *Αριστοτελικά μελετήματα*; Band 2: *Πέντε φιλολογικά μελετήματα*.

2. Stefanis schreibt, wie schon andere vor ihm, *Förster*, offenbar in der Annahme, daß *Foerster* in der Libanios- und Chorikios-Ausgabe eine Latinisierung darstelle; doch der verdiente Gelehrte selbst unterschreibt, wenigstens seine Aufsätze in der *Byzantinischen Zeitschrift*, als *Foerster*. Siehe *BZ* 9 (1909) 381, 648.

3. Über die Richtlinien der Reihe s. Band 1 (vgl. vorstehende Anm. 1), S. 13f.

4. Man erwartet, daß Werke, die im Abkürzungsverzeichnis aufgeführt werden, im Verlauf der Untersuchung stets in der gleichen Abkürzung erscheinen. Stefanis zitiert in der Einleitung dieselben Werke nicht nur abermals mit vollen Angaben, sondern manchmal auch mit abweichenden Abkürzungen.

5. Die Bezeichnung dieses Kapitels steht in Widerspruch zur eigenen Annahme von Stefanis, der das Chorikios-Stück nicht für einen *λόγος*, sondern für eine *μελέτη* hält.

6. Es handelt sich um die paläographisch einwandfreie Änderung der nichtssagenden handschriftlichen Lesart *συνηγορία ἡμῶν* in *συνηγορία μίμων* (S. 54, 18 = 344,16f. F.-R.), die nicht nur einen glänzenden Sinn ergibt, sondern auch, wie Stefanis selbst notiert, durch die Parallele *μίμων συνηγορίαν* (S. 82,17 = 356,14f. F.-R.) gestützt wird.

In der Einleitung hätte man vielleicht eine etwas ausführlichere Besprechung des einzigen Überlieferungszeugen, Cod. Matrit. 4641, in bezug auf die handschriftliche Fassung des zu edierenden Textes, sowie eine eingehendere Bewertung der früheren Editionen von Graux und Foerster-Richtsteig gewünscht, als es Stefanis in den Seiten 43-46 getan hat, und darüber hinaus eine Würdigung der Übersetzung von Janell erwartet.

Für die Herstellung des griechischen Originaltextes hat sich Stefanis erfreulicherweise nicht einfach auf die mehr oder weniger soliden Ausgaben von Graux und Foerster-Richtsteig verlassen, sondern auch den handschriftlichen Zeugen selbst herangezogen. Mir steht leider keine Kopie zur Verfügung, um einzelne Lesarten überprüfen zu können, vor allem solche, bei denen Stefanis und Foerster-Richtsteig in ihren Angaben nicht übereinstimmen⁷. Sehr zu begrüßen ist, daß Stefanis durchweg vorsichtiger mit dem handschriftlich gebotenen Text umgegangen ist als seine Vorgänger. Der Wert der neuen Textfassung dieses Traktates liegt gerade darin, daß Stefanis unter den handschriftlichen Lesarten und den von Graux, Foerster-Richtsteig und anderen vorgenommenen Änderungen eine ausgewogene Auswahl getroffen, auf nicht dringend notwendige Textänderungen verzichtet und in Zweifelsfällen der handschriftlichen Lesart den Vorzug gegeben hat.

Die meiste Arbeit zur Wiederherstellung des mehrfach korrekturbedürftigen Textes hat schon der erste Herausgeber Ch. Graux geleistet, so daß für Foerster-Richtsteig und insbesondere für Stefanis wenig zu korrigieren übrig geblieben war. Trotzdem ist auch Stefanis manche neue Verbesserung gelungen⁸. An anderen Stellen mag man über seine Texteingriffe geteilter Meinung sein⁹. Sehr hilfreich für den Benutzer — vor allem zu Vergleichszwecken — ist die Tatsache, daß Stefanis die Paragrapheneinteilung von Foerster-Richtsteig beibehalten und deren Paginierung am rechten, sowie jene von Graux am linken Seitenrand angegeben hat¹⁰.

Den Text begleiten am unteren Seitenrand, wie schon bei Foerster-Richtsteig, ein Quellen- bzw. Similien- und ein textkritischer Apparat. Im Similienapparat kennzeichnet Stefanis korrekterweise mit einem Sternchen die von Foerster und mit zwei Sternchen die von Richtsteig beigesteuerten Parallelen. Dadurch hebt sich aber auch sein eigener, nicht unbeträchtlicher Beitrag deutlich ab; auf mehreren

7. Man vgl. z.B. die Angaben im textkritischen Apparat zu 58,2 (= 345,19 F.-R.): *τοῦ τοῦς μὲν* M (Stefanis); *τοῦ μὲν τοῦς* M (F.-R.)!

8. Vgl. dazu vorstehende Anm. 6.

9. So z.B. hinsichtlich des Zusatzes *μᾶλλον* in 74,5 (= 352,17f. F.-R.) oder der Annahme einer Lücke in 98,22 (= 363,14 F.-R.).

10. Die Seitenzahl (344) von Foerster-Richtsteig fehlt gerade dort, wo sie mit den Initialen der letzten Herausgeber (F.-R.) stehen sollte: am Anfang des Traktates! Daß die Senkrechte, die den Seitenwechsel andeutet, manchmal auch bei Stefanis, wie schon bei Foerster-Richtsteig, zu Beginn der folgenden statt — üblicherweise — am Ende der vorangehenden Zeile steht, ist nur eine technische Kleinigkeit.

Seiten sind sogar nur Verweise ohne Sternchen, also von Stefanis zusammengetragene Parallelen zu finden.

Der textkritische Apparat ist dankenswerterweise knapp und übersichtlich gehalten. Vielleicht könnte man noch auf manche Quisquilien wie Spiritusfehler und Weglassung von Doppelkonsonanten verzichten. Nur selten läßt Stefanis den Benutzer im unklaren, wenn er etwa die Lesart der Handschrift und die Konjekturen von Graux zwar angibt, aber nicht notiert, was dabei die maßgebliche Edition von Foerster-Richtsteig vorgezogen hat¹¹.

Auf der dem Originaltext gegenüberliegenden rechten Buchseite bietet Stefanis eine neugriechische Übersetzung in gepflegter Umgangssprache. Wie er selbst (S. 48) unterstreicht, war er dabei bemüht, «mehr den Sinn des Textes und weniger (...) den Stil» des Autors wiederzugeben. Das ist ihm weitgehend ausgesprochen gut gelungen. Und man kann es fast bedauern, daß dies in einer Sprache geschehen ist, deren Kenntnis bei den ausländischen Gräzisten leider immer noch sehr zu wünschen übrig läßt. Wirkliche Übersetzungsfehler sind Stefanis kaum nachzuweisen¹². In seiner Bemühung, altgriechische Wendungen in neugriechische Ausdrucksweise umzusetzen, bedient er sich aber einer Reihe von Umschreibungen und Paraphrasen, die sich mehr oder weniger vom Originaltext entfernen¹³. Dazu kommen noch einige forcierte Wendungen¹⁴, sowie manche fast den Vulgarismen

11. Auf S. 95 z.B. zum wiederholten Mal, aber auch an anderen Stellen.

12. Als solche mag man z.B. folgende ansehen: S. 66,3/67 (= 349,8 F.-R.): ἀτίμως = *entehrt*, das Stefanis mit ἐπίσημα = *offiziell* übersetzt; S. 102,4/103 (= 364,13 F.-R.): ὠφέλιμα = *nützlich*, das Stefanis mit νόστιμα = *geschmackvoll* übersetzt (die Rede ist nicht von den appetitlichen und unappetitlichen, sondern von den gesunden und gesundheitsschädlichen Speisen). Zu beanstanden ist meines Erachtens auch folgende Stelle: S. 138,10/139 (= 379,10f. F.-R.): εἰ δρομεὺς τὸν ἐναντίον ὑποσκελίσει = *wenn ein Läufer seinem Widersacher ein Bein stellt*, das Stefanis mit αν ένας δρομέας ξεπεράσει στο τρέξιμο τον ανταγωνιστή του = *wenn ein Läufer beim Wettlauf an seinem Widersacher vorbeiläuft* übersetzt. Doch die Rede scheint hier von den eigentlich unzulässigen aber trotzdem immer wieder anzutreffenden Begleiterscheinungen im Sportwettbewerb zu sein. Man beachte auch den im gleichen Zusammenhang vorkommenden Ausdruck ἀν ἀθλητῆς τὸν ἀντίπαλον καταβάλλη - nicht παλαιστής, was natürlich wäre! Chorikios scheint hier in seiner Argumentation von den zulässigen (Faustschläge im Boxkampf) zu den unzulässigen Kampfmitteln im Sport überzugehen.

13. Man vgl. z.B. S. 60,8/61 (= 346,24 F.-R.): χρυσίον περιουσίᾳ καὶ σκεύουσιν ἀργυροῖς = *für den Goldreichtum und das Silbergerät*: τα χρυσαφικά, τα ασημικά = *für den Gold- und Silberschmuck*, Stefanis: S. 104,16/105 (= 365,21 F.-R.): ἡγεμῶν ἅμα καὶ μήτηρ = *Führerin und Mutter zugleich*: πρώτη και καλύτερη = *erste und beste*, Stefanis: S. 108,12/109 (= 367,5 F.-R.): ὀργόμενοι τέκνων = *weil sie sich Kinder wünschen*: γιατί αγαπούν τα παιδιά = *weil sie die Kinder lieben*, Stefanis: S. 118,15f./119 (= 371,9f. F.-R.): κἄν μὴ σύμπαν τὸ μέρος = *wenn auch nicht die gesamte Fraktion*: αν όχι ὅλοι = *wenn nicht alle*, Stefanis usw.

14. Man vgl. z.B. S. 100,7f./101 (= 363,21 F.-R.): εἰς ἔννοιαν παρ' ἐμοῦ τοῦτον λαβῶν = *von mir an diesen erinnert*: να τον πάρης (sic) από μένα στο μυαλό σου, Stefanis (der übliche neugriechische Ausdruck lautet: βάζω στο νοῦ μου bzw. μοῦ ἔρχεται στό νοῦ κάτι); S. 108,14f./109 (= 367,7 F.-R.): πρόφρασιν ἄσωτίας ποιοῦνται = *nehmen als Vorwand zur Schlem-*

zuzurechnenden Ausdrücke¹⁵. Da Stefanis keine literarische, sondern eine philologische Übersetzung bietet, widerstrebt es einem, über derartige, zwar bewußte, aber vermeidbare Abweichungen vom Originaltext bzw. seinem gehobenen Stil unangemessenen Wiedergaben hinwegzuschauen. Von solchen vereinzelt Kleinigkeiten abgesehen, stellt man mit Genugtuung fest, wie trefflich und natürlich im ganzen die neugriechische Übertragung von Stefanis fließt.

Sehr nützlich sind die von Stefanis am Schluß des Bandes gebotenen textkritischen und exegetischen Erörterungen, in denen er in knapper, aber prägnanter Form Wörter, Redewendungen und Sachverhalte des griechischen Originaltextes erläutert. Hierzu sei folgendes angemerkt: Auf S. 164 spricht Stefanis in bezug auf die wahrhaftig sensationellen Funde bei Vergina kategorisch vom «Skelett des Philippos». Doch die Fachwelt hat diese vom Entdecker Andronikos vorgebrachte Identifizierung eher reserviert aufgenommen; einige halten sie sogar schon für widerlegt.

Für die im § 112 (S. 116,11f. = 370,9f. F.-R.) vorkommende Chorikios-Stelle: τὰ πλεῖστα δὲ ἄπασιν ἀρρωστήματα λύπη κατὰ τὴν τραγωδίαν συμβαίνει verweist Stefanis auf Menanders *Aspis* 336-338: τὰ πλεῖστα δὲ | ἄπασιν ἀρρωστήματ' ἐκ λύπης σχεδόν | ἐστὶ und vermutet, daß sich Chorikios geirrt habe, wenn er hierbei von einem Tragikerzitat spricht, zumal da die Sophokles- und Euripides-Parallelen, auf die Stefanis (wie schon Gomme-Sandbach in ihrem Kommentar zur *Aspis*-Stelle) hinweist, tatsächlich dem Chorikios nicht als Muster gedient haben können. Stefanis hätte zur Bekräftigung seiner Hypothese weitere Komiker-Parallelen heranziehen können, wie etwa Men. Fr. 625 (Koerte): οὐκ ἔστι λύπης, ἄνπερ ὀρθῶς τις σκοπῆ, | ἄλγημα μείζον τῶν ἐν ἀνθρώποις φύσει; Men. Fr. 626 (Koerte): πολλῶν φύσει τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποις κακῶν | ὄντων μέγιστόν ἐστιν ἡ λύπη κακόν, und vor allem Philemon Fr. 106 (I 512 Kock = IIIA 66ff. Edmonds): πολλῶν φύσει τοῖς πᾶσιν αἰτία κακῶν | λύπη· διὰ λύπην καὶ μανία γὰρ γίνεται | πολλοῖσι καὶ νοσήματ' οὐκ ἰάσιμα etc., dessen Anfang in Plut. Cons. ad Apoll. 2 (= Mor. 102BC = I 209,7-10 Paton-Wegehaupt-Pohlenz-Gärtner) ziemlich wörtlich wiederkehrt:

merei: κάνουν πρόφραση για ασωτία, Stefanis (üblicher neugr. Ausdruck: παίρνω σὰν πρόφραση); S. 110,9f./111 (= 367,23 F.-R.): μετενεγκεῖν ἀπὸ τῆς ὀδύνης τὴν φαντασίαν = *den Gedanken vom Schmerz weglenken*: να βγάλει το μυαλό του ἀπὸ τον πόνο, Stefanis (üblicher neugr. Ausdruck: βγάζω ἀπὸ το μυαλό μου bzw. ἀπὸ τὸ νοῦ μου oder ἀπὸ τὴ σκέψη μου κάτω) usw.

15. Man vgl. z.B. 60,9/61 (= 346,25 F.-R.): δούλων (...) καταλόγω = *für (ihre ganze) Sklavenliste bzw. Dienerschar*: το κατεβατό ἀπὸ δούλους, Stefanis (statt e.g. πληθώρα δούλων); S. 64,1f./65 (= 348,10 F.-R.): ... μητέρα καλεῖν = ... *Mutter zu rufen*: να πει τη λέξη «μαμά», Stefanis (statt e.g. νὰ πεῖ τὴ λέξη «μητέρα») bzw. «μάννα»); S. 70,16f./71 (= 351,11 F.-R.): διαφθαρέντος τοῦ λογισμοῦ = *indem sein Verstand verdorben wurde*: καθώς ἔχει χαλάσει ο νους του, Stefanis (statt e.g. καθώς ἔχει διαφθαρεῖ τὸ λογικό του); S. 96,18f./97f. (= 362,14f. F.-R.): φέροντας ἔτι τῷ προσώπῳ μειδιάματος λείψανον = *indem sie noch in ihrem Gesicht einen Rest eines Lächelns tragen*: κουβαλώντας ὅλοι με τὸ πρόσωπό τους ἓνα υπόλειμμα χαμόγελου, Stefanis (statt e.g. μεταφέροντας στὸ πρόσωπό τους ἓνα υπόλειμμα χαμόγελου) usw.

Πολλῶν γὰρ ὄντων ψυχικῶν παθῶν ἡ λύπη τὸ χαλεπώτατον πέφυκεν εἶναι πάντων· «διὰ λύπην γάρ» φασὶ «καὶ μανίαν γίνεσθαι πολλοῖς καὶ νοσήματ' οὐκ ἰάσιμα...».

Durch den Plural φασὶ scheint Plutarch anzudeuten, daß er von mehr als nur von einem Gewährsmann — etwa Philemon — dieses Spruches Kenntnis besessen hat. Andererseits darf man einem Mann wie Chorikios schwerlich unterstellen, daß er Tragiker- und Komikerzitate in der Manier eines flüchtig zitierenden Spätbyzantiners durcheinandergebracht haben könnte. Daß seine Angabe κατὰ τὴν τραγωδίαν vollkommen richtig ist, bezeugt nunmehr eine neuentdeckte Parallele, die in einem interessanten, aber leider anonym überlieferten, bislang unediert gebliebenen Traktat vorkommt, und die uns zum ersten Mal sogar den Namen des zitierten Tragikers offenbart. Da ich in absehbarer Zeit eine Edition dieses Traktates zu veröffentlichen beabsichtige, beschränke ich mich hier nur auf die Mitteilung des in diesem Zusammenhang interessierenden Textausschnittes: ... καὶ μηδὲ τὸ Εὐριπίδειον ἐκεῖνο γινώσκουσιν ἔχοντες, ὡς «διὰ λύπην καὶ μανία γίνεται πολλοῖς καὶ νοσήματ' οὐκ ἰάσιμα». Es trifft also doch die zweite Annahme zu, die auch Stefanis mit lobenswerter Vorsicht nicht ausgeschlossen hat, daß nämlich bei den Komikern, und erst recht bei Philemon, dessen Achtung vor Euripides bekannt ist, ein Tragiker-, und zwar ein euripideischer Passus parodiert wird, den auch Chorikios offenbar im Sinne hatte.

Im ganzen handelt es sich bei dem vorliegenden Buch von Stefanis um eine sorgfältige, mit philologischem Können und übersetzerischer Geschicklichkeit angefertigte Arbeit, die nicht nur «dem gebildeten Griechen», für den sie in erster Linie gedacht ist (S. 11), sondern auch den Fachkollegen von Nutzen sein wird. Letzteren hätte Stefanis einen größeren Dienst erwiesen, wenn er seinem Buch ein Wortregister hinzugefügt hätte.

Göttingen

ALEXANDER SIDERAS

Δ η μ. Ι. Κ ω ν σ τ α ν τ έ λ ο υ, Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια, Αθήναι 1983. Εκδόσεις «Φως» Συλλόγου «Κοινωνική Προσπάθεια», σ. 411.

Αναμφίβολα η ελληνική βιβλιογραφία για το Βυζάντιο πλουτίζει με την ελληνική μετάφραση του μοναδικού για τη βυζαντινή ευποιία έργου του πατρός Δημητρίου Κωνσταντέλου, που η αγγλική του έκδοση, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick, New Jersey 1968, Rutgers University Press, χαιρετίσθηκε με ενθουσιασμό και γνώρισε γύρω στις πενήντα κριτικές. Αξίζει κάθε έπαινος στο Σύλλογο «Κοινωνική Προσπάθεια» που είχε την πρωτοβουλία να μεταφράσει και να εκδώσει το βιβλίο αυτό για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Η βυζαντινή κοινωνία, για να καλύψει τις τεράστιες αντιθέσεις ανάμεσα στον πλούτο και τη φτώχεια, την πρωτεύουσα και την περιφέρεια, και για να

επουλώσει τις πληγές που επέφεραν οι πόλεμοι και οι διάφορες θεομηνίες που έπλητταν κυρίως τις οικονομικά ασθενέστερες κοινωνικές τάξεις, άσκησε ένα ευρύ έργο κοινωνικής πρόνοιας. Το έργο αυτό αναπτύχθηκε από αυτοκράτορες και ιδιώτες, αλλά κυρίως από τα ιδρύματα της Εκκλησίας, και προστατεύθηκε από την αυτοκρατορική νομοθεσία.

Η αρχαία ελληνική και ελληνιστική έννοια της φιλανθρωπίας κάτω από την επίδραση του χριστιανισμού μετουσιώνεται σε μια ενεργό ανεξάντλητη δύναμη που απέβλεπε σε μια έμπρακτη εκδήλωση αγάπης για τον άνθρωπο από τον άνθρωπο. Το βιβλίο του συγγρ., με την προσεκτική και διεξοδική έρευνα των ποικίλων πηγών που παρέχουν πληροφορίες για ένα τόσο ευρύ θέμα, κατορθώνει να δια φωτίσει άγνωστες πτυχές του βυζαντινού κόσμου, αρνητικές και θετικές, και να παρουσιάσει την ευαισθησία ενός μεσαιωνικού κράτους, αλλά και την πολύπλευρη αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών.

Προλογίζοντας την ελληνική έκδοση, ο καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Ι. Καραγιαννόπουλος γράφει: «Ο πατήρ Κωνσταντέλος μάς έφερε πιο κοντά ένα μακρινό κόσμο, που όμως αντίκρουσε τα αιώνια ζητήματα του ανθρώπινου πόνου και της δυστυχίας με αξιοθαύμαστη για την εποχή συμπάθεια και αγάπη».

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος (σ. 31-100), που είναι το θεωρητικό για τη φιλανθρωπία, ο συγγρ. ασχολείται με τη φιλανθρωπία στη βυζαντινή σκέψη, το ελληνικό και χριστιανικό της υπόβαθρο, τα κίνητρά της και τη φιλανθρωπία ως αυτοκρατορική αρετή. Το δεύτερο μέρος (σ. 101-210) αφορά στην εφαρμογή της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο από το Κράτος, την Εκκλησία, τους μοναχούς και τους ιδιώτες. Το τρίτο (σ. 211-338) αναφέρεται στη διοίκηση και τις διάφορες κατηγορίες των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της Κωνσταντινούπολης και των επαρχιών (νοσοκομεία, ξενώνες, γηροκομεία, ορφανοτροφεία, πτωχοτροφεία, αναμορφωτήρια, ξενοταφεία, οίκοι τυφλών). Το τέταρτο μέρος (σ. 348-411) περιλαμβάνει τον επίλογο, και ακολουθούν η βιβλιογραφία και το ευρετήριο (σ. 360-411).

Η ελληνική μετάφραση θα μπορούσε να αποτελέσει μια δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του σημαντικού αυτού βιβλίου. Δυστυχώς, όμως, όπως ομολογεί ο συγγρ. στον πρόλογό του, αναθεώρησε μόνο την προσωπική του άποψη για τη φιλανθρωπία στην ελληνική κλασική και ελληνιστική αρχαιότητα με προσθήκη πενήντα περίπου σελίδων. Έχει αναμορφωθεί επίσης το έκτο κεφάλαιο (σ. 106-109) όπου προστέθηκε ένα τμήμα για τους τρεις Καππαδόκες.

Δεν θα αναφερθώ στις πολλές καινούριες εκδόσεις των πηγών που έχουν εμφανισθεί στο διάστημα από την πρώτη αγγλική έκδοση (1968) ως σήμερα, θεωρώ όμως απαραίτητο να επισημάνω ορισμένα χτυπητά λάθη και αβλεπίες του συγγρ. και του μεταφραστή, για να ληφθούν υπόψη από τους ερευνητές, αλλά και στην περίπτωση μιας νέας έκδοσης.

α) Λάθη του συγγραφέα

σ. 83 Όπως φαίνεται από τη Νεαρά 89 του Ιουστινιανού (βλ. σημ. 18), το Ρωμαϊκό

δίκαιο δεν είχε φιλόφρωνες διατάξεις για τα νόθα παιδιά και όχι γενικώς για τα παιδιά.

σ. 86 Ο Νικόλαος Μυστικός στις επιστολές του προς τον Συμεών, τον ηγεμόνα των Βουλγάρων, τον αποκαλεί «άρχοντα» και ποτέ «βασιλέα». Επομένως είναι λάθος να μιλούμε για «βασιλική εξουσία που είχε λάβει ο Συμεών από το Θεό» και να παραπέμπουμε στη μελέτη του G. Ostrogorsky, *Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos*. Για το όλο ζήτημα της δήθεν στέψης του Συμεών βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού*, Θεσσαλονίκη 1972 (Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 3).

σ. 136 Η επιστολή αρ. 92 του Νικολάου Μυστικού δεν απευθύνεται σε κάποιον άγνωστο αξιωματούχο, αλλά αποτελεί εγκύκλιο που απηύθυνε ο Πατριάρχης σε όλους τους μητροπολίτες ζητώντας έκτακτη εισφορά για την αντιμετώπιση αναγκών του βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου. Βλ. R. J. Jenkins - L. G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople*, Washington D.C. 1973, σ. 563. V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, Roma 1936, αρ. 689 και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντησή...*, σ. 51-55.

σ. 137 Ο Αλέξανδρος Νικαίας δεν εξορίστηκε «στην περιοχή Χειμέριος στην Αρμενία!» (αγγλ. σ. 80: το Chimerious) όπως μεταφράζουν την πληροφορία που μας δίνει ο ίδιος ο Αλέξανδρος σ' επιστολή του προς Κιμμερίους κατεψηφίσαντο και εις τὰ πέρατα τῆς γῆς, αλλά στα Μονόβατα, μεταξύ Πόντου και Αρμενίας, όπως γνωρίζουμε από επιστολές του. Βλ. J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, σ. 67 και 74.

σ. 167 Το μοναστήρι του αγίου Μάμαντος αναφέρεται ως «κοσμικό ίδρυμα» (αγγλ. σ. 106: worldly place). Όπως φαίνεται όμως από το χωρίο του Βίου του Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου (σημ. 9), η μονή είχε καταστήσει «κατάλυμα κοσμικόν» κτλ., προφανώς λόγω της «χαριστικής», της παραχώρησής της δηλ. σε κοσμικά πρόσωπα. Για το θεσμό της «χαριστικής» βλ. Σ. Α. Βαρναλίδη, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηρίων εις τους Βυζαντινούς*, Θεσσαλονίκη 1985 (Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 21).

σ. 169 Το βουνό Λάτρος ή Λάτμος βρισκόταν κοντά στη Μίλητο και όχι κοντά στην Ηράκλεια.

σ. 180 και 182 Ο συγγρ. δεν συνδυάζει τις πληροφορίες των πηγών για τα εργαστήρια που είχαν δωρηθεί στην Αγία Σοφία. Έτσι διαβάζει κανείς στη σ. 180 πως ο Αναστάσιος Α' δώρισε στην Αγία Σοφία 1.100 εργαστήρια και στη σ. 182 ότι ο Λέων Στ' πρόσφερε στο ναό τον ίδιο αριθμό εργαστηρίων. Όπως φαίνεται όμως από τη Νεαρά 43 του Ιουστινιανού του έτους 537 και τη Νεαρά 12 του Λέοντα Στ', αρχικά ο Μ. Κωνσταντίνος δώρισε εργαστήρια στο ναό της Αγίας Σοφίας. Αργότερα ο Αναστάσιος Α' απάλλαξε 1.100 εργαστήρια από τις φορολογικές υποχρεώσεις με σκοπό το ποσόν αυτό να διατίθεται από την Αγία Σοφία για τη δωρεάν ταφή των πτωχών. Η «εξκουσεία» αυτή ανανεώθηκε από τον Ιουστινιανό και αργότερα από τον Λέοντα Στ'.

σ. 183 «Τα παιδιά έπαιρναν μέρος σε αρκετές τελετές». Να προστεθεί: «στο Παλάτι».

σ. 187 Το ορφανοτροφείο του αγίου Παύλου δεν το ίδρυσε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός, αλλά το ανακαίνισε και το αναδιοργάνωσε. Ύπήρχε ήδη από τον 6ο αι. Βλ. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως έκδ. Th. Preger III. 235 και R. Janin, *Les églises et les monastères de Constantinople*, σ. 580 κ.ε.

σ. 203 Ο Γρηγόριος Πακουριανός όριζε με τη διαθήκη του να μοιραστούν 72 χρυσά νομίσματα συνολικά στους πτωχούς και όχι στον κάθε πτωχό (αγγλ. κείμενο σ. 141: to each poor man).

σ. 205 Από τη Διάταξη του Μιχαήλ Ατταλειάτη 47 στ. 500 (έκδ. P. Gautier) φαίνεται πως οι ζητιάνοι έπαιρναν φεύγοντας από 4 φύλλες και όχι 16.

σ. 253 κ.α. Όπου Κεδρηγός να διορθωθεί σε: «Ιωάννης Σκυλίτζης» και όπου Ψευδο-Κωδινός από τα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως: «Γεώργιος Κωδινός» για να μη δημιουργείται σύγχυση με τον Ψευδο-Κωδινό του 14ου αι.

σ. 267 Ο πρωτοστράτορας Μιχαήλ Δούκας Γλαβιάς Ταρχανειώτης θεωρείται σήμερα ο ιδρυτής της Μονής της Παμμοκαρίστου. Βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, αρ. 89 σ. 121.

σ. 268 Όπως φαίνεται από το χωρίο που παραθέτει ο συγγρ. στη σημ. 159 από το Μαρτύριο του Αγίου Αλεξάνδρου και στο οποίο αναφέρεται ο ποταμός 'Αρζος, ποταμός της Θράκης (βλ. W. Pape - G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 31911, ανατ. Graz 1959, 123) δεν πρόκειται για ξενώνες κοντά στη Βέροια της Μακεδονίας (και όχι της βόρειας Θεσσαλίας, αγγλ. σ. 207: of northern Thessaly), αλλά στη Βέροια της Θράκης. Βλ. π.χ. Θεοφ. 279. 9-22 όπου μνημονεύεται ναός του αγίου Αλεξάνδρου στη Δριζίπερα της Θράκης. D. Baudot, *Dictionnaire d'Hagiographie*, Paris 1925, σ. 31, F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I. 48-49.

σ. 300 Ο Βασίλειος Τιρίθων ή Τζιρίθων είναι γνωστός και από άλλες πηγές αξιωματούχος του 11. αι. Βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire Byzantin*, τ. II, *L'administration centrale*, Paris 1981, αρ. 1032. Δεν ήταν «γηροτρόφος» σε κάποια πόλη με το όνομα Τιρίθων όπως νομίζει ο συγγρ. (αγγλ. σ. 238). Χρημάτισε και «κριτής του βήλου» και όχι «δικαστής του Βέλους και γηροτρόφος του Τιρίθωνος» (Judge of Velos αντί του ορθού Velum, and gerotrophos of Tirithoni (location unknown).

Το ίδιο ισχύει και για τη σφραγίδα του Βασιλείου Λευκατηνού (και όχι Λεκατηνού). Για το επίθετο Λευκατηνός βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V.I, Paris 1963, αρ. 134.

σ. 311 Φορολόγησε τους *ενοίκους* (tenants) των μοναστηριών: Να διορθωθεί σε: παροίκους.

σ. 311 και 331 Αντί *Φριξουλιμήν* γράφει: Φρίξου Λιμήν. Βλ. J. Pargoire, À propos de Boradion, *BZ* 12 (1903) 451-453. Να διαγραφεί ότι ο Φρίξος ήταν «ο πρώτος μεταξύ των θρυλικών Αργοναυτών».

σ. 315 παρεμβολή του Γεωργίου Μοναχού = η Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού.

σ. 320 (αγγλ. σ. 255) Ο Αντώνιος Σιγάλας δεν ήταν βυζαντινός ορφανοτρόφος αλλά καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης!

σ. 326 Η νομική διάκριση του πτωχού (= όποιου είχε περιουσία μικρότερη από 50 χρυσά νομίσματα) δεν θεσπίστηκε τον 6. αι. από τον Ιουστινιανό, αλλά ήταν παλιότερη: Digesta 48.2.10.

β) Λάθη του μεταφραστή

σ. 70 Η λ. *siege* μεταφράζεται ως πολιορκία, ενώ πρόκειται για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς το 904.

σ. 81 κ.α. Η λέξη «βασιλεύς» πρέπει να αποδίδεται: αυτοκράτορας και όχι βασιλιάς.

σ. 137 Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης δεν πέθανε, αλλά γεννήθηκε το 1125. Βλ. αγγλική έκδ. σ. 80 (b. 1125).

σ. 137 Τα Ευχάιτα ήταν πόλη του θέματος των Αρμενιακών (βλ. αγγλ. έκδ. σ. 80) και όχι της Αρμενίας. Βλ. H. Grégoire, Géographie byzantine, I, Euchaita, *BZ* 19 (1910) 596 και A. Καρπόζηλου, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μανρόποδος*, Ιωάννινα 1982, σ. 42.

σ. 143 Η «διακονία» ήταν θεσμός (institution) και όχι οργανισμός. — «στην κλίμακα του Κεράτιου κόλπου, στις περιοχές του Ευγενίου και του Δεξιοκράτους» να διορθωθεί «στις σκάλες του Κεράτιου κόλπου, στις περιοχές των Ευγενίου και των Δεξιοκράτους».

σ. 149 σημ. 80 Muslim invasions μεταφράζεται: οθωμανική εισβολή. Πρόκειται για αναχρονισμό του μεταφραστή, γιατί ήταν αραβικές οι επιδρομές του 806 και όχι οθωμανικές.

σ. 164 Η Προκόνησος, όπου φιλοξενήθηκε ο Γρηγόριος ο Δεκαπολίτης, στη μετάφραση έγινε: Πριγκιπόνησος.

σ. 184 των εμβολών: να διορθωθεί: των εμβόλων.

σ. 185 «Ο (Ρωμανός Λεκαπηνός) είχε διατάξει κάθε Μ. Παρασκευή να προσφέρεται ένας φύλλος στον κάθε φυλακισμένο και δεκαπέντε νομίσματα κάθε μέρα» να διορθωθεί: «τη Μ. Παρασκευή ένα χρυσό νόμισμα και δεκαπέντε φύλλοι (= χάλκινα νομίσματα) κάθε μέρα». Στο αγγλικό κείμενο σ. 121 θα έπρεπε να απαλειφτεί η λ. folleis δίπλα από το νόμισμα. — «ιερά ασθένεια» να διορθωθεί: «ιερά νόσος».

σ. 203 «δώδεκα λίτρα χρυσά νομίσματα» να διορθωθεί: «δώδεκα λίτρες χρ. ν.».

σ. 204 Το δαχτυλίδι του Μιχαήλ Ατταλειάτη είναι του 11ου και όχι του 10ου αιώνα.

σ. 224 «Ο Ζωτικός... είχε υπηρετήσει ως πρωτοβεστιάριος όλων των ιδρυμάτων της πόλεως κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού»: Να αλλάξει η σύνταξη: «Ο πρωτοβεστιάριος (= πρόκειται για αυλικό αξίωμα) Ζωτικός είχε την εποπτεία όλων των ιδρυμάτων...».

σ. 233 Αντί *πρωτομηκίτες* γράφει: *ιατροί πρωτομηκίτες*. Βλ. P. Gautier, Le typikon du Christ Sauer Pantokrator, *REB* 32 (1974) 85 στ. 945. — Αντί «σταυλάρχης» γράφει «σταυλίτης».

σ. 266 Αντί «δομέστιχος» γράφει «δομέστικος των σχολών».

σ. 267 «τον Σέρβο Κράλη Στέφανο Ούρο Β' Μιλούτιν». Αντί «Ούρο» γρ. «Ούρος».

σ. 273 «η Μαργαρώνα, ένα από τα δυο πρόσωπα του έργου» και όχι «μια από...». — «Το μοναστήρι από τότε έχει ταυτισθεί». Να απαλειφθεί το *από τότε*, αν και υπάρχει στο αγγλικό κείμενο, γιατί δημιουργεί σύγχυση.

σ. 274 «όριζε τον διοικητή της περιοχής που συνήθως ονομάζονται...». Να γίνει: «όριζε τον διοικητή της επαρχίας υπεύθυνο για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα που συνήθως ονομάζονται...» (βλ. αγγλ. κείμενο σ. 218).

σ. 276 και 302 «στη δικαιοδοσία του χαρτουλαρίου Σακελίωνα». Να διορθωθεί: του *χαρτουλαρίου του σακελίου* (αγγλ. σ. 220: to the chartularius of sakellion). *Σακέλιον* ή *σακέλλη* ήταν το κρατικό θησαυροφυλάκιο.

σ. 290 «Ένας από τους διοικητές του, ο Ιωάννης Ε' (649-675) εξελέγη στον πατριαρχικό θρόνο». Να διορθωθεί: «Ένας από τους διοικητές του εξελέγη στον πατριαρχικό θρόνο ως Ιωάννης Ε'...» (Πρβ. αγγλ. σ. 224).

σ. 291 Γράφει «Αρτάβασδος» αντί «Αρταβάσδος». — «Ο Αρτάβασδος δήμευσε το ίδρυμα αυτό (= το γηροκομείο Πράσινα) και το έκανε κατοικία του. Ίσως αυτό να έγινε μετά την τύφλωσή του...». Δεν έγινε η μετατροπή του γηροκομείου σε κατοικία μετά την τύφλωσή του Αρτάβασδου αλλά η επαναλειτουργία του ως γηροκομείου, (βλ. αγγλ. σ. 224-225).

σ. 292 και αλλού αντί «Πέτριον» γράφει «Πετρίον».

σ. 296 «Βρισκόταν στην επαρχία του Παλαιού Πετρίου» Γράφει: «στην περιοχή ή τη συνοικία του Παλαιού Πετρίου». — «το Μυρέλαιον... βρισκόταν στην περιφέρεια του...». Γράφει: *περιοχή*. Το ίδιο ισχύει και για την «περιφέρεια Κύφη», γιατί πρόκειται για συνοικίες της Κωνσταντινούπολης.

σ. 297 «Ένας από τους Ρωμανούς αυτοκράτορες»: Να μεταφραστεί: «Ένας από τους τρεις αυτοκράτορες που έφεραν το όνομα Ρωμανός», όπως και στο αγγλικό κείμενο σ. 234.

σ. 298 «Σφραγίδα του Κυριτίσιου, Γηροκόμου του Ευγενίου Γηροκομείου», να διορθωθεί: «... γηροκόμου του γηροκομείου των Ευγενίου» (εννοείται της συνοικίας των Ευγενίου).

Τέλος, δύο χτυπητά συντακτικά λάθη: σ. 74 «ο τονισμός του Θεού ως αγάπη και έλεος» αντί του ορθού «ως αγάπης και ελέους», και σ. 96 σημ. 49 «της φιλανθρωπίας ως αυτοκρατορικό γνώρισμα» αντί του ορθού «ως αυτοκρατορικού γνωρίσματος».

Ντία Φιλίππιδου / *Dia M. L. Philippides, 'H Θυσία του 'Αβραάμ στον 'Υπολογιστή. Λεξιλογικοί Πίνακες και 'Υφολογικά Σχόλια / The Sacrifice of Abraham on the Computer. A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks*, Αθήνα 1986. «Ερμής», σ. XXVI + 244.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για την Κρητική λογοτεχνία της περιόδου της «ακμής» μένει περιορισμένο, κατά την τελευταία εικοσαετία, στον ευρωπαϊκό χώρο και σε ιστορικές, φιλολογικές, λαογραφικές, θεατρολογικές και γλωσσολογικές προσπάθειες που διεκπεραιώνονται με τις «κλασικές» τεχνικές μεθόδους των ανθρωπιστικών επιστημών: Κρήτη (Πανεπιστήμιο, άλλοι επιστημονικοί φορείς, και περιοδικά), άλλα ελλαδικά πανεπιστήμια και επιστημονικά κέντρα (Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, Αθήνα), ελληνικά ιδρύματα της Ευρώπης (Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας), δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστημιακά τμήματα βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών ('Αμστερνταμ, και, σε μικρότερο βαθμό, Μπέρμιγχαμ, ιταλικές πόλεις, και ελάχιστες άλλες δυτικοευρωπαϊκές πόλεις-έδρες πανεπιστημίων). Οι μεμονωμένες εξαιρέσεις (π.χ. Αυστραλία) αφορούν απλές μεταμοσχεύσεις ερευνητών που είχαν ήδη διαμορφωθεί μέσα στο ευρωπαϊκό φιλολογικό περιβάλλον.

Το βιβλίο της Ελληνοαμερικανίδας Ντίας Φιλίππιδου φανερώνει ένα διαφορετικό άνοιγμα. Αφενός ανανεώνει την αμερικανική κρητολογία (που είχε σιγήσει ύστερα από τα τελευταία δημοσιεύματα του G. Morgan), αφετέρου αποτελεί την πρώτη συγκροτημένη εφαρμογή «νεοτερικών» (ηλεκτρονικών) τεχνικών μεθόδων σε έργα της Κρητικής λογοτεχνίας.

Τόσο οι γενεαλογικές καταβολές όσο και η επιστημονική παιδεία και πείρα της συγγρ. φαίνεται πως συνδυάστηκαν αρμονικά, για να δώσουν το δίσημο αποτέλεσμα: η φιλόκαινη περιέργεια της *Νεοτερικής Γεωγραφίας* του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η φιλόθεη εγκαρτέρηση των ιεροκηρύκων της Βορειοαμερικανικής Παράδοσης βρίσκουν την απόληξή τους στη «θαυμασπάνθρωπη κομψεία» και τη «ζηλόκαλη φιλοθυσία» της κλασικής φιλόλογου και νεοελληνίστριας, μαθηματικού και γλωσσολόγου της Βοστώνης. Η γόνιμη κράση φανερώνεται ήδη στην κυριολεκτική, μα και φιλοπαίγμονα, ακρίβεια του τίτλου (*Η Θυσία του Αβραάμ στον Υπολογιστή / The Sacrifice of Abraham on the Computer*), και είναι έκδηλη σε ολόκληρο το βιβλίο.

Η άρθρωση: «Πρόλογος» (σ. IX-X) και «Preface» (σ. XI): «Περιεχόμενα / Table of Contents» (σ. XIII): «Εισαγωγή» (σ. XV-XXII) και «Introduction» (σ. XXIII-XXV): «Συντομογραφίες / Abbreviations» (σ. XXVI): «Πίνακες / Tables» (σ. 1-191): «Σχόλια: Μια συμβολή στην υφολογική ανάλυση της *Θυσίας του Αβραάμ*» (σ. 193-215) και «Commentary: Some Remarks on the Style of *The Sacrifice of Abraham*» (σ. 217-226): «Βιβλιογραφία / Bibliography» (σ. 227-232): «Ευρετήρια / Indexes» (σ. 233-240).

Η χρήσιμη δίγλωσση εκφορά δείχνει ότι έχει ορθά συνειδητοποιηθεί η πανευρωπαϊκή σημασία της (πρωτονεοελληνικής και της) Κρητικής λογοτεχνίας, καθώς και η ανάγκη της ευρύτερης ενημέρωσης του διεθνούς επιστημονικού

κοινού. Συχνά, μάλιστα, τα αγγλικά κείμενα του βιβλίου δίνουν περισσότερα (ή σαφέστερα) στοιχεία απ' ό,τι τα αντίστοιχα ελληνικά, παρόλο που είναι γενικά συντομότερα.

Η κωδικοποίηση του κειμένου, οι πίνακες και η επεξεργασία τους έγιναν σε υπολογιστές IBM (με τη «γλώσσα» SNOBOL), οι έλεγχοι των πινάκων και η στοιχειοθέτηση με το σύστημα Ibycus.

Στον «Πρόλογο» (που συνοδεύεται από τη χρονολογία 1979-1985) περιγράφεται η μακρά πορεία της σύλληψης, της προπαρασκευής, του καταρτισμού και της έκδοσης του βιβλίου. Συνοψίζονται τα κύρια φιλολογικά προβλήματα της *Θυσίας του Αβραάμ* και η ερευνητική προϊστορία, εκτίθενται τα κίνητρα, οι στόχοι και η μέθοδος της εργασίας, παρουσιάζεται η δομή του βιβλίου και επισημαίνονται τα σημεία της πρωτοτυπίας του και της συμβολής του στην έρευνα, και αναφέρονται, αναλυτικά, τα πρόσωπα και τα ιδρύματα που βοήθησαν τη συγγρ. στην προετοιμασία και υλοποίηση του έργου.

Αρκεί να σχολιαστεί ένα μόνο από τα σημεία του μεστού αυτού προλόγου. Η σημείωση της ερευνητικής αφετηρίας της συγγρ. (1979-1980, μαθήματα του Γ. Π. Σαββίδη στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ για την Κρητική λογοτεχνία) εξηγεί, μερικά, και την ορθή επιμονή της στην ανάγκη λεπτομερειακής και συστηματικής διερεύνησης της γλώσσας και του ύφους της *Θυσίας*: τα χρόνια 1975 κ.ε. δεν χαρακτηρίζονται μόνο από την αποτελμάτωση της έρευνας σε ό,τι αφορά τα δύο παραδοσιακά ζητήματα του έργου (πατρότητα, χρονολόγηση): είναι και χρόνια αξιόλογης εκδοτικής δραστηριότητας γύρω από το Κρητικό θέατρο και τον *Ερωτόκριτο*, και η έντονη ιστορική, φιλολογική και θεατρολογική ενασχόληση με την πρωιμότερη και την όψιμη φάση της Κρητικής λογοτεχνίας ελκύει, δίπλα στις παλαιότερες, ώριμες γενιές των Ελλήνων και ξένων μελετητών, αρκετούς νέους ερευνητές, που μπορεί να μην έχουν όλοι τα ίδια εφόδια και ενδιαφέροντα, έχουν όμως κάποτε τη διάθεση να προχωρήσουν σε δρόμους συμπληρωματικούς ή νεοτερικούς. Το βιβλίο συμμετέχει στην κίνηση αυτή με τον εξής τρόπο, σύμφωνα με τη διατύπωση της συγγρ. (σ. ΙΧ): «χωρίς να αποσκοπεί στο να εξαντλήσει το θέμα της γλώσσας και του ύφους της *Θυσίας*, παρουσιάζει μια νέα μεθοδολογία, που συμβάλλει στη μελέτη των εκφραστικών μέσων της εποχής. Με τρόπο που είναι πια καθιερωμένος στην ανάλυση κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και έργων ξένων λογοτεχνιών, χρησιμοποιήθηκε ο ηλεκτρονικός υπολογιστής για τον καταρτισμό πινάκων στους οποίους καταχωρίζονται το λεξιλόγιο της *Θυσίας* και άλλα υφολογικά στοιχεία, πάντα συσχετισμένα με την επιλογή και τη χρήση από τον ποιητή των λέξεων που συνθέτουν το κείμενό του. Αυτή είναι η πρώτη ολοκληρωμένη εφαρμογή σύγχρονων ηλεκτρονικών μέσων στην ανάλυση ενός λόγιου νεοελληνικού ποιητικού έργου».

Η πέμπτη και η έκτη παράγραφος του «Προλόγου», όπου περιγράφεται πολύ συνοπτικά η σύνθεση του βιβλίου, καθώς και τα αποτελέσματα και οι ερευνητικές του δυνατότητες, αναλύονται με μεγαλύτερη άνεση στην «Εισαγωγή». Η «Εισαγωγή» περιλαμβάνει πέντε τμήματα.

Στο πρώτο τμήμα, «Η επιλογή της έκδοσης», εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους προτιμήθηκε ως βάση της εργασίας η «χρηστική φιλολογική» έκδοση της *Θυσίας* από την Ε. Τσαντσάνογλου (1971, ανατύπ. 1975): σημειώνονται επίσης, με σύντομο σχολιασμό, οι περιπτώσεις στις οποίες η συγγρ. διορθώνει ή τροποποιεί το κείμενο της έκδοσης αυτής.

Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο τμήμα, «Η δομή του βιβλίου», «Μεθοδικά ζητήματα των πινάκων» και «Η συνεισφορά του ηλεκτρονικού υπολογιστή»,

περιγράφονται οι πέντε «λεξιλογικοί πίνακες» που συγκροτούν το «κεντρικό τμήμα» της εργασίας και παρουσιάζονται, με μεγαλύτερη έκταση, ορισμένα από τα ζητήματα που θέτουν οι πίνακες, ο καταρτισμός τους και οι δυνατότητές τους· αναλύεται το αντικείμενο και τα περιεχόμενα, ο τρόπος κατάστρωσης και η χρησιμότητα των πινάκων, καθώς και τα πλεονεκτήματά τους απέναντι σε αντίστοιχους δυνατούς «συνήθεις» (μη ηλεκτρονικά καταρτισμένους) πίνακες· τα προβλήματα που δημιουργούνται, και οι λύσεις που ακολουθήθηκαν στις «ειδικές περιπτώσεις λέξεων και [στην] αλφαβητική κατάταξη», στους «ομόγραφους τύπους» και στη «λημματοποίηση»· η προϊστορία της χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην επεξεργασία του κειμένου και στην ανάλυση του ύφους έργων της παγκόσμιας γραμματείας, τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τη χρησιμοποίησή του, το ποσοστό της συμβολής του στη συγκρότηση κάθε πίνακα του βιβλίου, και τα ειδικά προβλήματα κατά την εφαρμογή του σε ελληνικά κείμενα, όπως και τα ζητήματα στα οποία η ρυθμιστική και ουσιαστική παρέμβαση του ανθρώπινου παράγοντα (εδώ του φιλόλογου) εξακολουθεί να είναι αναγκαία και απαραίτητη.

Το πέμπτο τμήμα, «Θέματα των σχολίων», αφορά το μέρος του βιβλίου που περιλαμβάνει τα φωνολογικά, μορφολογικά, υφολογικά και άλλα «Σχόλια»· συνοψίζεται η ερευνητική προϊστορία πάνω σε ζητήματα κειμένου και γλώσσας της *Θυσίας*, και περιγράφεται η ειδική φιλολογική εμβέλεια των (επιλεκτικών) παρατηρήσεων που διατυπώνονται στην εργασία και προκύπτουν από την επεξεργασία συγκεκριμένων δεδομένων των πέντε λεξιλογικών πινάκων του βιβλίου.

Πριν από καθέναν από τους «Πίνακες» του βιβλίου προηγείται σύντομος επεξηγητικός υπομνηματισμός, όπου θίγονται και ορισμένα από τα ειδικά, τεχνικά ζητήματα (σ. 4, 128, 166, 172, 184· ο πίνακας των «Συντομογραφιών», σ. XXVI, αφορά τους πίνακες, μα και άλλα μέρη του βιβλίου).

Στον εκτενέστερο, Πίνακα Α' («Κονκορντάντσα», σ. 5-126) καταχωρίζονται «με αλφαβητική σειρά όλες οι λέξεις-παραπομπές της *Θυσίας* με τη μορφή στην οποία απαντούν στο κείμενο» (από το υποθετικό «α» ως το «ώφελᾶσαι»). Το εύρος της σελίδας χωρίζεται σε τρεις στήλες: Οι δύο πρώτες στήλες κάθε αράδας παρέχουν τη λέξη-παραπομπή (στο κέντρο της σελίδας, ήτοι ως πρώτη λέξη της δεύτερης στήλης) πλαισιωμένη από τα λεκτικά της «συμφραζόμενα» (η έννοιά τους δεν ορίζεται, και η κυμαινόμενη έκτασή τους φαίνεται να προκύπτει κυρίως από τις μηχανικές —εκτυπωτικές— δυνατότητες· μέγιστη συνολική χωρητικότητα των δύο στηλών κάθε αράδας: κάτι περισσότερο από 2,5 δεκαπεντασυλλαβικοί στίχοι ή 5 ημιστίχια, ή περ. 125 στοιχεία-διαστήματα). Η τρίτη στήλη παρέχει την αντίστοιχη στο κείμενο της *Θυσίας* στιχαριθμηση (τον αριθμό στίχου στον οποίο απαντά η λέξη-παραπομπή).

Η δημοσίευση του Πίνακα Α' αποτελεί και την πρώτη μεγάλη συμβολή του βιβλίου. Δίνει την πρώτη πλήρη «κονκορντάντσα» («concordance») νεοελληνικού λογοτεχνικού (και ποιητικού) κειμένου, και τη δεύτερη πλήρη «κονκορντάντσα» στον ευρύτερο χώρο της νεοελληνικής γραμματείας.

Ο Πίνακας Β' («Συχνότητα λέξεων-λημμάτων και λεξικών μορφών», σ. 127-164) είναι τριμερής. Ο πίνακας Β.1 («Συχνότητα λέξεων-λημμάτων και λεξικών μορφών») παρέχει τους τύπους κατά αλφαβητική τάξη, συνοδευόμενους από τον αριθμητικό δείκτη της συχνότητάς τους στο κείμενο. Οι πίνακες Β.2 και Β.3 («Συχνότητα λεξικών μορφών», «Συχνότητα λέξεων-

λημμάτων») αναδιατάσσουν, ομαδοποιημένα σε δύο ξεχωριστές ενότητες, τα αριθμητικά εξαγόμενα του Πίνακα Β.1, αλλά με «φθίνουσα σειρά συχνότητας».

Ο Πίνακας Β' δεν είναι ο πρώτος του είδους του για κείμενα της νεοελληνικής γραμματείας, ή λογοτεχνίας. Είναι, όμως, ο πρώτος για κείμενο της Κρητικής λογοτεχνίας, και ο αναλυτικότερος και πληρέστερος από τους δημοσιευμένους αντίστοιχους πίνακες που στηρίζονται σε (μη κριτικές) εκδόσεις νεοελληνικών έργων.

Ο συνοπτικότερος, Πίνακας Γ' («Αριθμός λέξεων ανά στίχο και ανά δίστιχο», σ. 165-170) είναι τετραμερής. Οι πίνακες Γ.1 και Γ.3 παρέχουν συνοπτικά ή αναλυτικά, αντίστοιχα, τον αριθμό λέξεων ανά στίχο της *Θυσίας* (εύρος της συχνότητας: από 4 έως 13 λέξεις, «μέσος όρος» ή «συχνότερη περίπτωση»: 9 λέξεις, ή, ακριβέστερα, 8,5-9 λέξεις). Οι πίνακες Γ.2 και Γ.4 δίνουν τα αντίστοιχα στοιχεία ανά δίστιχο της *Θυσίας* (εύρος της συχνότητας: από 11 έως 24 λέξεις, «μέσος όρος» ή «συχνότερη περίπτωση»: 17 λέξεις, ή, ακριβέστερα, 17,5 λέξεις).

Η δημοσίευση των μετρήσεων αυτών αποτελεί, επίσης, καινοτομία του βιβλίου στον χώρο της νεοελληνικής φιλολογίας.

Ο Πίνακας Δ' («Αντίστροφος πίνακας λέξεων», σ. 171-182) παρέχει τη συχνότητα των λεξικών μορφών της *Θυσίας*, σύμφωνα «με αλφαβητική σειρά που αρχίζει από το τέλος της καθημέας» λεξικής μορφής (δηλαδή από τους τύπους σε -α, -βα, -γα κ.ε. έως -υα, -χω, -ψω). Έτσι, ο πίνακας αποτελεί τον αντίποδα όχι μόνο του πίνακα Β.2 (τα ίδια δεδομένα, αλλά κατά φθίνουσα σειρά συχνότητας), αλλά —με συμπληρισμό των «ομόγραφων» τύπων και παράλειψη των «συμφραζομένων»— και του Πίνακα Α'.

Ο Πίνακας Δ' αποτελεί την πρώτη προσπάθεια του είδους του στο πεδίο της νεοελληνικής φιλολογίας.

Στον Πίνακα Ε' («Ριμάριο», σ. 183-191) κατατάσσονται τα δίστιχα της *Θυσίας* «σύμφωνα με τη φωνητική της ρίμας (ομοιοκαταληξίας τους)», ή, ακριβέστερα, σύμφωνα με την αλφαβητική σειρά της «φωνολογικής ορθογραφίας» της ρίμας, δηλαδή του συνόλου που περιλαμβάνει το φωνήεν της προτελευταίας (και τονιζόμενης) συλλαβής, και την τελευταία συλλαβή του στίχου (ΑΛΑ έως ΟΥΣΟΥ).

Το Ριμάριο της *Θυσίας* δεν αποτελεί τον πρώτο δημοσιευμένο ανάλογο πίνακα για νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, είναι όμως μια από τις πρώτες προσπάθειες του είδους, και η πρώτη για έργο της Κρητικής λογοτεχνίας.

Τα «Σχόλια» ακολουθούν τους «Πίνακες». Αρθρώνονται σύμφωνα με τη σειρά των πινάκων, είναι άνισα στο μέγεθος και εξηγούν ορισμένες από τις χρήσεις και δυνατότητες των πινάκων, επιλέγοντας μερικές μόνο κατευθύνσεις γλωσσικής, υφολογικής και, κυρίως, θεματικής ανάλυσης.

Τα «Σχόλια στον Πίνακα Α'» (σ. 195-198) περιορίζονται στη συζήτηση δεκαπέντε παραδειγμάτων εμφανούς επανάληψης λέξεων: «I. Επανάληψη ολόκληρου στίχου», «II. Επανάληψη πρώτου ημιστίχου», «III. Επανάληψη δεύτερου ημιστίχου».

Τα «Σχόλια στον Πίνακα Β'» (σ. 199-201) αναλύουν περιπτώσεις «ιδιόμορφων τύπων», «πολυτυπίας», «τύπων με αποβολή του αρχικού φωνήεντος» (πρβ. πίνακα Β.1) και «αλεξιλογικού πλούτου», «συχνότερων λεξικών μορφών», «συχνότερων λημμάτων», «αναφοράς στα πρόσωπα», «δείγματος υφολογικής επιλογής» (πρβ. πίνακες Β.2 και Β.3).

Τα «Σχόλια στον Πίνακα Γ'» (σ. 202-205) συζητούν ζητήματα δομικής ποιικιλίας των στίχων της *Θυσίας* («τύποι στίχων» κατά τον αριθμό των λέξεων: «σύντομοι»-«περιεκτικοί», και κατανομή των σπάνιων περιπτώσεων μέσα στο κείμενο ή κατά τα πρόσωπα του έργου: «τύποι δίστιχων» κατά τον αριθμό των λέξεων: «σύντομα»-«περιεκτικά», και κατανομή των

σπανιότερων περιπτώσεων κατά τα κύρια πρόσωπα του έργου).

Τα ιδιαίτερα σύντομα «Σχόλια στον Πίνακα Δ'» (σ. 206-207) αναφέρονται κυρίως στις γλωσσολογικές χρήσεις του: «Ι. Συνεισφορά στη λημματοποίηση», «ΙΙ. Παρατηρήσεις φωνολογικές και μορφολογικές» (αληθτικά γράμματα), «τύποι με αποβολή του τελικού φωνήεντος», (ακαταλήξεις»).

Τα «Σχόλια στον Πίνακα Ε'» (σ. 208-215) είναι και τα εκτενέστερα. Επεξεργάζονται, και υπομνηματίζουν συνοπτικά, τα δεδομένα στον τομέα της «φωνητικής της ρίμας» («συχνότητα», «μορφολογία», «ατελείς ρίμες», αληθτικά σύμφωνα», «έκταση»), του «λεξιλογίου της ρίμας» («συχνότερες λεξικές μορφές», «συχνότεροι συνδυασμοί», «λεκτικές ενότητες», «η 'πλούσια' ρίμα») και της «συσχέτισης της ρίμας με το περιεχόμενο» («τετραπλές ρίμες», «επαναφορά της ρίμας», «συσσώρευση κτητικών αντωνυμιών στη ρίμα»).

Η «Βιβλιογραφία» αφορά δημοσιεύματα που η συγγρ. συμβουλευτήκε κατά την πορεία της εργασίας της, και περιλαμβάνει τρία μέρη: «Ι. Φιλολογικές εκδόσεις κρητικών έργων» (σ. 229), «ΙΙ. Γενικά βοηθήματα» (γλωσσικά, λεξικογραφικά, πίνακες λέξεων κτλ., σ. 229), «ΙΙΙ. Μελέτες» (γενικές ή ειδικές εργασίες, κυρίως για την Κρητική και την υπόλοιπη πρωτονεοελληνική λογοτεχνία, την ελληνική γλώσσα, μετρική, κ.ά.).

Το βιβλίο συμπληρώνεται με τρία «Ευρετήρια». Το «Ευρετήριο θεμάτων / Index to subjects» (σ. 235-237) αποδελτιώνει κυρίως τεχνικούς όρους (ιδιαίτερα γλωσσικούς, μετρικούς και φιλολογικούς). Το «Ευρετήριο χωρίων» (σ. 238-239) παρέχει τους στίχους της *Θυσίας* που υπομνηματίζονται στα «Σχόλια». Το «Ευρετήριο λέξεων» (σ. 240) παρέχει τους λεκτικούς τύπους ή συνδυασμούς που σχολιάζονται στην «Εισαγωγή» και στα «Σχόλια».

Τέλος, η έγχρωμη εικονογράφηση των εξωφύλλων παρουσιάζει δύο ομόθεμες εικαστικές συνθέσεις της εποχής της *Θυσίας*: στο μπροστινό εξώφυλλο, την εικόνα «Η Θυσία του Ισαάκ» του Θεόδωρου Πουλάκη, και, στο πίσω εξώφυλλο, ανώνυμο σχέδιο («ανθίβολο») με τη «Θυσία του Αβραάμ». Στο πίσω εξώφυλλο, επίσης, δύο παράγραφοι συνοψίζουν, στα ελληνικά και αγγλικά, το περιεχόμενο και τη συμβολή του βιβλίου της Ντίας Φιλιππίδου.

Μπορούμε να ξεκινήσουμε από την κατακλείδα αυτή, για να αποτιμήσουμε συνολικά την προσφορά της εργασίας. Σύμφωνα με το κείμενο, «με το βιβλίο αυτό ανοίγονται νέοι δρόμοι στη μελέτη της λογοτεχνίας της κρητικής αναγέννησης και γενικότερα της νεοελληνικής ποίησης. Εισάγει οριστικά τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στη γλωσσολογική και λογοτεχνική ανάλυση λογίων νεοελληνικών κειμένων. Παρουσιάζει την πρώτη ολοκληρωμένη «κονκορντάτσα» (= πίνακας λέξεων με τα συμφραζόμενα) ενός νεοελληνικού λογοτεχνικού κειμένου· άρα προσφέρει υλικό για νέα έρευνα. Θα χρησιμεύσει όχι μόνο στην προπαρασκευή μιας νέας έκδοσης της *Θυσίας του Αβραάμ* ή άλλων κρητικών κειμένων, αλλά και θα συμβάλει στην υφολογική σύγκριση της *Θυσίας* προς άλλα σύγχρονά της έργα σε ερωτήματα που σχετίζονται με την πατρότητα και τη χρονολόγησή τους» (το προσεκτικότερο και ακριβέστερο αντίστοιχο αγγλικό κείμενο περιέχει, μεταξύ άλλων, τις εξής αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις: «it firmly establishes» — αντί «εισάγει οριστικά» «of Modern Greek literary works» — αντί «λογίων νεοελληνικών κειμένων» «it gives new opportunities for research»

— αντί «προσφέρει υλικό για νέα έρευνα»).

Οι συνοπτικές αυτές διαπιστώσεις είναι γενικά ορθές, παρόλο που έχουν την τάση να υποβαθμίσουν τις προγενέστερες, μερικότερες ή λιγότερο συστηματικές γλωσσολογικές, υφολογικές και θεματολογικές προσπάθειες στον χώρο των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων. Οι ειδικοί μελετητές μπορούν να βεβαιώσουν την αξία του βιβλίου, και την άμεση, απτή ωφέλεια, που αποκομίζουν, π.χ., από τα πολύ ευαίσθητα «Σχόλια». Το ίδιο ισχύει για τους ενδεχόμενους «χρήστες» του υλικού των πινάκων, που δεν αποτελούν μόνο εργαλείο για το εκδοτικό έργο και τον έλεγχο της πατρότητας και χρονολόγησης συγκεκριμένων κειμένων, αλλά και βάση για πολύ περισσότερες διερευνήσεις γλωσσικές, μετρικές, υφολογικές, θεματολογικές, ειδολογικές κ.ά.

Μένει να εξεταστούν αναλυτικά κάποια ζητήματα. Ορισμένα γενικά, καταρχήν:

Η δικαιολογημένη αισιοδοξία που εκπέμπει ολόκληρο το βιβλίο χρειάζεται να αντικριστεί με την πολύ λιγότερο αισιόδοξη σύγχρονη ερευνητική πραγματικότητα. Έτσι, π.χ., πρέπει να ληφθεί πολύ σοβαρά υπόψη η προειδοποίηση της συγγρ. (σ. IX) ότι «η οριστική απάντηση [στα ερωτήματα της ταύτισης του ποιητή της *Θυσίας* με τον ποιητή του *Ερωτόκριτου* και της παράλληλης / συγκριτικής χρονολόγησης των έργων]... θα δοθεί μόνον όταν θα μπορεί να γίνει αντιπαραβολή με στοιχεία που θα προκύψουν από ανάλογες γλωσσικές και υφολογικές επεξεργασίες άλλων έργων της εποχής, ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου*»: η πρόσφατη εκδοτική και ερευνητική δραστηριότητα γύρω από τον Κορνάρο και τον *Ερωτόκριτο* δεν έχει προωθήσει, όσο θα έπρεπε, τις γνώσεις μας για τη *Θυσία* η συγγρ. υπόσχεται, βέβαια, να προχωρήσει σε διερευνήσεις του μέτρου της *Θυσίας* και σε παράλληλη υφολογική μελέτη του *Ερωτόκριτου* (σ. XI: «At a later time I hope to round out the present work with a study of the meter and prosody of *The Sacrifice of Abraham* and with a parallel stylistic essay on the *Erotokritos*» σ. XXII: «όμως η μετρική στο σύνολό της, η αλληλεπίδραση γλώσσας και μέτρου, η εκφορά του στίχου, θα αποτελέσουν αντικείμενο προσεχούς μου μελέτης» σ. 204, σημ. 12: «θα αναβάλλω όμως το σχολιασμό του διασκευασμένου στη *Θυσία* ως τη μετρική μελέτη που σχεδιάζω» σ. 205: «τη μελέτη των μετρικών τόνων [της *Θυσίας*]... σκοπεύω να παρουσιάσω σε προσεχή δημοσίευση» σ. 207: «σε ξεχωριστή δημοσίευση για τη μετρική του κειμένου...θα εξεταστούν αναλυτικά τα πάθη των φωνηέντων»), δεν σημειώνει όμως αν έχει αναληφθεί ή επίκειται η συγκρότηση «κονκορντάντσας» και άλλων λεξιλογικών πινάκων για τον *Ερωτόκριτο*, κάτι που θα αποτελούσε ένα πολύ πιο σημαντικό ερευνητικό βήμα (βλ. πάντως, τώρα, το δημοσίευμα της συγγρ.: *Rhyming Patterns in the Erotokritos and The Sacrifice of Abraham...*, *Cretan Studies* 1 (1988) 37-52).

Επίσης, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι ερευνητικές «ευκαιρίες» που παρέχει το βιβλίο δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλέστερα και μονιμότερα αποτελέσματα όσο λείπουν, και δεν επιχειρούνται, συνθετικές μελέτες της γλώσσας (γραμματική-σύνταξη), του μέτρου, της θεματικής δομής, των ειδολογικών

τύπων κτλ. του συνόλου των έργων της Κρητικής λογοτεχνίας. Αλλά τέτοιου είδους συνθετικά έργα δεν είναι πλέον δυνατό —αν και θα ήταν, ως ένα βαθμό, ευκαταίω— να περιμένουν, ή να εξαρτώνται από τον βραδύτατο ρυθμό προόδου και ολοκλήρωσης των εκδοτικών, γλωσσικών-υφολογικών και θεματολογικών-ειδολογικών εργασιών για κάθε κείμενο της Κρητικής λογοτεχνίας χωριστά: συνθετικά έργα και ειδικές τομές είναι θεμιτό να συνυπάρχουν διαρκώς στον φιλολογικό χώρο, να βρίσκονται σε συνεχή αλληλενέργεια και να υπόκεινται σε αμοιβαίες τροποποιήσεις και βελτιώσεις, και κάθε μονομερής ανασταλτικός δισταγμός είναι άγονος και οδηγεί σε αδιέξοδα.

Ειδικά προβλήματα του βιβλίου (και του αναγνώστη): Ένα πρώτο πρόβλημα δημιουργείται από όσα λέγονται στην αρχή της «Εισαγωγής» για την επιλογή της έκδοσης Ε. Τσαντσάνογλου ως «σχεδόν αυτούσιας» βάσης των πινάκων και του σχολιασμού τους. Ανεξάρτητα από την αξία μιας «χρηστικής φιλολογικής έκδοσης» της ποιότητας αυτής, η αναμφισβήτητη προτεραιότητα μιας κριτικής έκδοσης δεν είναι δυνατόν να αίρεται μόνο με επιχειρήματα «εμπορικά» ή «εξωτερικά» (σ. XV: «προτιμότερο... να επιλεγεί μια έκδοση προσιτή» «η έκδοση του Ερμή έχει πλατιά κυκλοφορία και προσιτή τιμή»: «είναι πιο πρόσφατη» «στην επιλογή της έκδοσης εξασφάλισα και τη συναίνεση του ειδικού μελετητή των εκδόσεων της *Θυσίας*, W. F. Bakker»). Από τη στιγμή, λοιπόν, που η «Εισαγωγή» δεν συζητά διεξοδικά την εγκυρότητα των διαθέσιμων εκδόσεων, δείχνει να μη θεωρεί χρήσιμο για τους πίνακες του βιβλίου, και την ανάλυσή τους, το ενδεχόμενο πρόσθετο υλικό του υπομνήματος μιας κριτικής έκδοσης, και υιοθετεί το κείμενο μιας ορισμένης έκδοσης προβαίνοντας σε αλλαγές, το λογικότερο θα ήταν —και όχι μόνο (για τον αυστηρό φιλόλογο)— να είχε καταρτισθεί (και να συνεκδίδεται στο βιβλίο) το κείμενο μιας νέας έκδοσης που να «εμφανίζει» τις τροποποιήσεις που, τελικά, δέχεται η συγγρ.

Εδώ θα μπορούσαν να γίνουν και επιμέρους παρατηρήσεις: Η ορθογραφική πρακτική των εκδόσεων της πρωτονεοελληνικής λογοτεχνίας δεν μπορεί, από τα πράγματα, παρά να καταφεύγει σε λύσεις συμβατικές. Ωστόσο, η γενίκευση της εκσυγχρονισμένης ορθογραφίας τύπων της υποτακτικής, π.χ., δεν αιτιολογείται στο βιβλίο (διαφορετική λύση, για παράδειγμα, ακολουθείται στις εκδόσεις της «Βυζαντινής και Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης», αλλά και σε πρόσφατες κριτικές εκδόσεις του *Ερωτόκριτου* και άλλων κρητικών έργων): άλλωστε, αν η συγγρ. είχε την πρόθεση να επεκτείνει τους ορθογραφικούς εκσυγχρονισμούς, θα μπορούσε να προχωρήσει και σε άλλους (π.χ. «τους αιώνας» αντί «τους αιώνας» στ. 1160, «η θλίψις» αντί «η θλίψις» στ. 724, «στανικό» αντί «στανικῶ» στ. 844, «σιργουλιστά» αντί «συργουλιστά» στ. 899, «τση, τση» αντί «τζη, τζη», στ. 1057, 1058, 828, 827, 116, «ύμωδίαι» αντί «ύμωφδίαι» στ. 1155, «χάρην» αντί «χάριν» στ. 853, «τόν ὄμο» αντί «τὸ νῶμο» στ. 1085). Δεν επεξηγούνται τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία σημειώνεται ή όχι η απόστροφος στην αρχή λέξεων με αφαίρεση φωνήεντος (η ανομοιομορφία των γραφών παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, ανεξήγητη). Ασαφής είναι η διατύπωση «τονισμό παντού όπου τυχαίνουν: ὄρα 'ναι, ἴντά 'ναι (εἰντά 'ναι στην έκδοση Μέγα)»: όπως δείχνει ο Πίνακας Α', στους στ. 330 και 758 η γραφή που υιοθετείται («ὄρα 'ναι») δεν δικαιολογείται (ο μετρικός τόνος πέφτει αλλού: «ὠρά 'ναι»), ενώ, αντίθετα, η συνεπής διατήρηση της γραφής «ἴντά 'ν'» και «ἴντά 'ναι» σε όλες τις περιπτώσεις (στ. 661, 603, 34, 483, 547, 766, 245, 561, 570, 766, 95, 765) θα έπρεπε να επεκτείνεται και στις μετρικά ομόλογες περιπτώσεις των στ. 1080, 197 και 299 (όπου, όμως, οι γραφές: «ἴντα 'καμεν», «ἴντα 'χε», «ἴντα 'χει»). Αινιγματική παραμένει η κατάληξη της υποσημ. 8 (δεν δηλώνεται ο ερευνητής που θα αναλάβει την «προσεχή μελέτη» για τους στ. 273-276 του Μαρκανού χειρογράφου). Όπως έχει σημειωθεί και παραπάνω, τα «συμφραζόμενα» που πλαισιώνουν την κεντρική «λεξική μορφή» στον Πίνακα Α' φαίνεται να έχουν καταρτιστεί αυθαίρετα, ή, μάλλον, σύμφωνα με τα μηχανικά δεδομένα του υπολογιστή που

«ρυθμίζει ανάλογα την έκταση των συμφραζομένων που μπορούν να συμπεριληφθούν σε μια παράδα της κοκκορντάντσας» (και, πάντως, τα όριά τους δεν επεξηγούνται στο βιβλίο). Δυσνόητη είναι η διευκρίνιση ότι το σύστημα παράθεσης των παραπομπών των ιδίων «λεξικών μορφών» στην κοκκορντάντσα, όπου δεν ακολουθεί η στιχαρίθμηση της *Θυσίας* αλλά η «αλφαβητική σειρά των λέξεων που ακολουθούν τη λεξική μορφή στην κάθε της παραπομπή» (ή, σ. 4: «η αλφαβητική σειρά των συμφραζομένων που ακολουθούν τη λέξη στο κείμενο») είναι σύστημα που «υπερτερεί, γιατί διευκολύνει την αναγνώριση των τυπικών φράσεων, δηλαδή των στερεότυπων ή επαναλαμβανόμενων ομάδων λέξεων που έχουν ιδιαίτερη σημασία στη σύνθεση του έργου»: αυτό μπορεί, πράγματι, να ισχύει σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά όχι παντού, ενώ δημιουργεί το μειονέκτημα να μην είναι άμεσα ορατή η ενδεχόμενη «οργανική» πορεία ή/και εξέλιξη των «φράσεων» αυτών μέσα στη συνολική ροή του κειμένου στο οποίο ανήκουν (για τα κενά του βιβλίου σε ό,τι αφορά το κείμενο ζήτημα των «τυπικών φράσεων» / «στερεότυπων ή επαναλαμβανόμενων ομάδων λέξεων» θα γίνει λόγος και παρακάτω). Ενώ σταθμίζεται ορθά (σε αντίθεση με άλλους Πίνακες λέξεων) η ιδιαίτερη σημασία των «λειτουργικών λέξεων» («function words: «καί», «νά», «πού», «άν», «άλλά» κ.ο.κ.) στη διερεύνηση του ύφους και στην επίλυση φιλολογικών προβλημάτων, χρησιμοποιείται η άστοχη ορολογία του Γ. Μπαμπινιώτη («κενές» λέξεις, λέξεις «κενές σημασίας»). Φαίνεται μάλλον απλουστευτικό το επιχείρημα ότι «μια και ο στίχος είναι πάντα δεκαπεντασύλλαβος, ο αριθμός των λέξεων που περιλαμβάνει ο καθένας τους είναι αποτέλεσμα υφολογικής επιλογής του συγγραφέα». Αδικαιολόγητος είναι ο υπολογισμός ως ξεχωριστής λέξης του «φωνητικού επένθετου γη» (στ. 993), ενώ θα μπορούσε να υπάρξει άλλη ορθογράφηση («ή γεδική μου γνώση» αντί «ή γι έδική μου γνώση» πρβ. «γείς» αντί «γι είς»: «γή» αντί «γι ή»), καθώς και ο υπολογισμός ως ενιαίων λέξεων ορισμένων από τους τύπους που προέρχονται από κράση («σδχω» κ.ά.). Η εισαγωγή των όρων «μορφολόγιο», «λημματολόγιο» (γιατί όχι, τότε, και «ριμολόγιο» αντί «ριμάριο»;) με στενή τεχνική σημασία δημιουργεί κάποιες δυσκολίες. Η διαπίστωση ότι «ο μέσος στίχος της *Θυσίας* περιέχει περίπου δέκα λέξεις» δεν είναι απόλυτα ακριβής (τα εξαγόμενα των πινάκων, σε συνδυασμό με τον λόγο 9995:1160, οδηγούν σε μικρότερο αριθμό: 8,5-9).

Πολύ λιγότερες είναι οι ειδικότερες παρατηρήσεις και προτάσεις που μπορούν να διατυπωθούν για τους «Πίνακες». Αν η κατάστρωση (και εμφάνιση) όσο και οι προτασόμενες διευκρινίσεις για τους Πίνακες Α', Β', Γ' είναι απόλυτα ικανοποιητικές, χρειάζεται να ειπωθούν μερικά πράγματα για τους Πίνακες Δ' και Ε'. Η ιδιαίτερη σκοπιμότητα της συγκρότησης του Πίνακα Δ' («Αντίστροφος πίνακας λέξεων») —και όχι, π.χ., μιας σειράς άλλων, δυνατών με την ηλεκτρονική επεξεργασία, πινάκων (όπως, π.χ., ενός πίνακα αλογοτύπων) ή «τυπικών φράσεων» / «στερεότυπων ή επαναλαμβανόμενων ομάδων λέξεων», ή πινάκων που να επεξεργάζονται τα δεδομένα κατά δίστιχα και κατά ημιστίχια, κάτι που θα οδηγούσε στην εξαγωγή στοιχείων για μελλοντικές συγκριτικές εξετάσεις με άλλες «ριμάδες», με το δημοτικό τραγούδι, και άλλα κείμενα)— δεν γίνεται εύκολα αντιληπτή επίσης, δεν δηλώνονται όλες οι δυνατές χρήσεις του Πίνακα Δ' (που δεν πρέπει να περιορίζονται, βέβαια, στον τομέα της μορφολογίας: στη συμβολή του «για μεθοδικότερη μελέτη των κοινών καταλήξεων στο έργο», αλλά αφορούν τουλάχιστον και τη φωνολογική και μετρική ανάλυση). Ο Πίνακας Ε' («Ριμάριο») θα μπορούσε να επιμεριστεί σε, ή να συνοδεύεται από, πίνακες όπου να γίνονται εμφανέστερα τα φαινόμενα που καταγράφονται και συζητούνται στα «Σχόλια» (σ. 208-215) ή θίγονται όχι συστηματικά (π.χ. η «εσωτερική ρίμα των στίχων»). Δεν τονίζεται ότι η αλφαβητική κατάταξη των ομοιοκαταληξιών μπορεί, βέβαια, να διευκολύνει την εξέταση των λεξικών μορφών που χρησιμοποιούνται συχνά στην ομοιοκαταληξία, αλλά καθιστά πολύ δυσδιάκριτη τη σειρά εμφάνισης κάθε «φωνολογικής ρίμας» στο κείμενο, την ποικιλία ή μονοτονία της προοδευτικής σύμπλεξης των ομοιοκαταληξιών στο κείμενο του έργου, κ.ά. Επίσης, η απλουστευτική υιοθέτηση ενός μειωμένου συστήματος «φωνητικών αξιών» για το φωνήεν της προτελευταίας συλλαβής (μόνο των α, ε, ι, ο, ου), σε αντίθεση με ό,τι γίνεται για

την τελευταία συλλαβή της ρίμας, οδηγεί σε ηχητικά εσφαλμένη εικόνα της (ατελούς) ρίμας και της φωνητικής ποικιλίας της ρίμας: στο «Ριμάριο» θα είχαν τη θέση τους και ρίμες ΙΑΜΑΣ-ΑΜΑΣ (στ. 560), ΑΜΑΣ-ΙΑΜΑΣ (στ. 188), ΑΣΑΣ-ΙΑΣΑΣ (στ. 556), ΑΣΕ-ΙΑΣΕ (στ. 476), ΙΑΣΕ-ΑΣΕ (στ. 372), ΙΑΖΙ-ΙΑΖΙ (στ. 242, 248, 1098), ΙΑΖΙ-ΑΖΙ (στ. 1160), ΑΖΙ-ΙΑΖΙ (στ. 284), ΑΖΙΣ-ΙΑΖΙΣ (στ. 778), ΑΝΙ-ΙΑΝΙ (στ. 668), ΙΑΞΙ-ΑΞΙ (στ. 1044), ΙΑΡΙ-ΑΡΙ (στ. 986), ΑΡΙ-ΙΑΡΙ (στ. 1022), ΙΑΣΙ-ΑΣΙ (στ. 730, 604, 608), ΑΣΙΣ-ΙΑΣΙΣ (στ. 18), ΙΑΣΤΙ-ΑΣΤΙ (στ. 258), ΑΤΣΙ-ΙΑΤΣΙ (στ. 828), ΙΑΖΟ-ΙΑΖΟ (στ. 566), ΑΝΟ-ΙΑΝΟ (στ. 756), ΙΑΣΟ-ΙΑΣΟ (στ. 584, 770, 990), ΙΑΤΟΣ-ΙΑΤΟΣ (στ. 878), ΑΖΟΥ-ΙΑΖΟΥ (στ. 970), ΙΑΜΟΥ-ΙΑΜΟΥ (στ. 34, 178, 1114, 774, 282, 368), ΙΑΜΟΥ-ΑΜΟΥ (στ. 250, 174, 192), ΑΜΟΥ-ΙΑΜΟΥ (στ. 52, 1092), ΑΣΟΥ-ΙΑΣΟΥ (στ. 574, 120, 688), ΙΑΣΟΥ-ΑΣΟΥ (στ. 228, 1040, 162, 1148), ΙΑΣΟΥ-ΙΑΣΟΥ (στ. 128, 910), ΙΑΤΟΥ-ΑΤΟΥ (στ. 568), ΕΝΟ-ΙΕΝΟ (στ. 380), ΙΕΝΟ-ΕΝΟ (στ. 270), ΙΕΜΟΥ-ΕΜΟΥ (στ. 946, 426), ΟΛΑ-ΙΟΛΑ (στ. 620), ΙΟΜΑΣ-ΟΜΑΣ (στ. 854, 468), ΕΟΜΑΣ-ΟΜΑΣ (στ. 502), ΕΟΜΑΣ-ΙΟΜΑΣ (στ. 750, 156), ΟΜΑΣ-ΕΟΜΑΣ (στ. 288), ΙΟΣΑ-ΙΟΣΑ (στ. 1128), ΟΘΙ-ΙΟΘΙ (στ. 198), ΟΝΙ-ΙΟΝΙ (στ. 554), ΟΣΙ-ΙΟΣΙ (στ. 672), ΟΣΙΣ-ΙΟΣΙΣ (στ. 388), ΟΝΟ-ΙΟΝΟ (στ. 736), ΙΟΣΟ-ΟΣΟ (στ. 94, 160), ΟΜΟΥ-ΙΟΜΟΥ (στ. 320), ΟΝΤΟΥ-ΙΟΝΤΟΥ (στ. 862), ΙΟΣΟΥ-ΙΟΣΟΥ (στ. 1008), ΟΣΟΥ-ΕΟΣΟΥ (στ. 12), ΙΟΣΟΥ-ΟΣΟΥ (στ. 1004), ΙΟΥΜΑΣ-ΟΥΜΑΣ (στ. 930), ΙΟΥΣΙ-ΟΥΣΙ (στ. 864), ΕΟΥΜΟΥ-ΙΟΥΜΟΥ (στ. 256), ΟΥΜΟΥ-ΕΟΥΜΟΥ (στ. 726), ΙΟΥΜΟΥ-ΟΥΜΟΥ (στ. 976). τέλος, οι ρίμες ΑΤΖΙ, ΙΤΖΙ πρέπει να διορθωθούν σε ΑΤΣΙ, ΙΤΣΙ.

Μεγάλο μέρος των «Σχολίων» προσπαθεί, με πολύ φιλότιμο, λιτό και διεισδυτικό τρόπο, να καλύψει κενά των «Πινάκων». Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Ο θεματολογικός σχολιασμός των παραδειγμάτων επανάληψης στίχων και ημιστιχίων δεν μπορεί να είναι επαρκής, αν δεν ενταχθεί στο ευρύτερο πλαίσιο των λεκτικών επαναλήψεων της *Θυσίας*, αλλά και των κειμένων της εποχής της. Αν η συμπαράθεση όμοιων ημιστιχίων υποτίθεται ότι υποβοηθεί την έρευνα και σε ζητήματα έκδοσης, τότε ίσως χρειάζεται να διορθωθεί ο τύπος «χρός» (στ. 742) σε «χρέος» (όπως δείχνει ο στ. 221, όπου επίσης η συνεκφώνηση «χρέος»). Είναι αναχρονιστικό να θεωρείται ότι οι πιστοί δούλοι του Αβραάμ «είναι δύο καλοί χριστιανοί με σωστά επιχειρήματα» (εγώ υπογραμμίζω). Ενώ σημειώνεται ορθά ότι «η παράλειψη του άρθρου αποτελεί τυπικό φαινόμενο του γλωσσικού ιδιώματος των κρητικών έργων» και αναγνωρίζεται ότι «ίσως να μην είναι απαραίτητη... η γραφική παράσταση του άρθρου» σε τύπους όπως: «'Αβραάμ», «άγγελος», «'Αφέντης, άφέντης», οι τύποι αυτοί εξακολουθούν να γίνονται δεκτοί στο κείμενο και στους πίνακες. Δεν μπορεί να γίνει δεκτή η πολυτυπία «τζη/τση» (πρόκειται, παντού, για τύπους «τση», «τση») και «χάρη/χάρις» (πρόκειται, παντού, για το «χάρη»). Δεν εξηγείται γιατί, και από ποια άποψη, «αξίζει να προσεχθεί» ο στ. 249 που εμφανίζει τη σπανιότερη συχνότητα των δεκατριών λέξεων. Δεν φαίνεται πολύ επιτυχημένος ο όρος «περιεκτικοί τύποι στίχων» (σε αντίθεση προς τους «σύντομους») για τους στίχους με πολλές λέξεις. Ο σχολιασμός του Πίνακα Γ' περιορίζεται στους τύπους των στίχων και των διστίχων και δεν επεκτείνεται και στις ενότητες με περισσότερους στίχους (π.χ. στον αρκετά συχνό τύπο των δύο ή τεσσάρων διστίχων, ή της τετράστιχης και οκτάστιχης ενότητας). Ενώ ο σχολιασμός αρκετών μετρικών ζητημάτων (διασκελισμός, μετρικοί τόνοι, πάθη των φωνηέντων κ.ά.) αναβάλλεται, κάποια από τα συμπεράσματα του σχολιασμού αυτού προδιατυπώνονται (σ. 204-205). Δεν είναι προφανές τι εξυπηρετεί η επισήμανση παραδειγμάτων λέξεων με «αξιοσημείωτο» μήκος («σφικταγκαλιάσματα», «ονειροφαντασμάτων»), εφόσον τα σχόλια τονίζουν, ορθά, την ακουστική (φωνηματική) και όχι την οπτική (γραφηματική) αξία των λεξικών τύπων και του μετρικού τονισμού τους. Στον σχολιασμό του Πίνακα Δ' υπερτονίζονται οι μετρήσεις συχνότητας των «ληκτικών γραμμάτων» (και όχι των φωνημάτων, όπως θα ήταν ορθότερο), ενώ προβάλλεται η κάπως υπεραισιόδοξη άποψη ότι «σε περίπτωση διπλοτυπίας ή πολυτυπίας μπορούμε, συγκρίνοντας τις συχνότητες, να βρούμε το συνηθέστερο

τύπο και, εξετάζοντας τα χωρία και τα συμφραζόμενα, να αποφασίσουμε πού οφείλεται η διπλοτυπία (αν επιβάλλεται, π.χ., από μετρικούς λόγους, οπότε αποδίδεται στον ποιητή, ή αν πρόκειται για παρεμβολή του εκδότη ή του αντιγραφέα του κειμένου). Οι μετρήσεις «φωνητικής συχνότητας» στον σχολιασμό του Πίνακα Δ' έχουν σχετική, μόνο, αξία, αφού δεν συνηγορούν —όπως αναφέρθηκε και παραπάνω— την εμφάνιση των «σημφώνων» και των συνδυασμών ΙΑ, ΙΕ, ΙΘ, ΙΟΥ, ΕΟ, ΕΟΥ (η σημ. 1 της σ. 208: «Τα μισόφωνα ι, υ γυνοούνται χάρη στα γειτονικά τους φωνήεντα» δεν είναι μόνο ασαφής, αλλά και προσπερνά το ζήτημα). Η ονομασία «κεντρικό φωνήεν», για το τονιζόμενο φωνήεν συλλαβής με συνίζηση, δεν είναι απόλυτα επιτυχημένη. Δεν είναι βέβαιο ότι ο τύπος «ἀγγέλοι» έχει υποστεί «ειδική μορφολογική τροποποίηση προκειμένου να προσαρμοστεί στα μέτρα της [Θυσίας]», ούτε ότι αντικαθιστά τον «ορθό» τύπο «ἀγγελιοι» (τύπος «ἀγγέλοι» απαντά πολύ συχνά και σε άλλα κείμενα). Δεν εξηγείται γιατί μαζί με τον τύπο της ονομαστικής «Θεο μας», που προσαρμόστηκε στις ανάγκες της ρίμας (αλλού, πάντως, βλ. σ. 209, σημ. 9, αναφέρεται ότι το -ε «έχει εκπέσει λόγω ανομοίωσης»), καθώς και μαζί με άλλους αντίστοιχους άλλων πτώσεων (π.χ. «τῆ καρδιᾶ τῆ» σ. 828), δεν προσαρμόστηκαν ανάλογα και οι τύποι «φῶς μου» (σε ατελή ρίμα με το «βυζῶ μου»), «συνανάθροφός μου» (σε ατελή ρίμα με το «σκολειό μου»). Δεν υπάρχουν, ούτε θα ήταν εύκολο να υπάρχουν, στοιχεία για να υποστηριχτεί σοβαρά ότι τα δίστιχα με «εκτεταμένη ρίμα» «θα προφέρονταν πολύ αργά και προσεχτικά». Ενώ η γραφή «ντου» της αντωνυμίας «του» έχει εξοβελιστεί στους πίνακες, στον σχολιασμό γίνεται λόγος για δύο στίχους «σε ντου» (σ. 210, και σημ. 18). Η διαπίστωση ότι «απαρόλο που ο δημιουργός αποφεύγει την επανάληψη της ίδιας ρίμας, στη Θυσία υπάρχουν περιπτώσεις όπου ορισμένη ομοιοκαταληξία εμφανίζεται σε περισσότερους από δύο στίχους. Το φαινόμενο αυτό εξυπηρετεί συνήθως κάποιες θεματολογικές ανάγκες», όπως και η επισήμανση ότι οι κτητικές αντωνυμίες που απαντούν στο εσωτερικό του στίχου συμβάλλουν «στην έκφραση ενός πολύ προσωπικού ύφους», κ.ο.κ., δίνουν έμφαση στις σχεδιαστικές-συνθετικές «προθέσεις» του ποιητή της Θυσίας και θα είχαν αξία μόνο ύστερα από συγκριτική εξέταση με άλλα έργα. Τέλος, στις περιπτώσεις των τεσσάρων συνεχόμενων ομοιοκατάληκτων στίχων, καλύτερο θα ήταν να γίνεται λόγος για «διπλές» και όχι για «τετραπλές ρίμες».

Λίγες παρατηρήσεις και για τη «Βιβλιογραφία» και τα «Ευρετήρια» του βιβλίου: Στο τμήμα «I. Φιλολογικές εκδόσεις κριτικών έργων» θα έπρεπε να προστεθεί η τρίτη έκδοση του *Ερωτόκριτου* των εκδόσεων «Αστήρ» (1976) και η «μικρή» έκδοση του *Ερωτόκριτου* στις εκδόσεις «Ερμής» (1985), αλλά και άλλες φιλολογικές και κριτικές εκδόσεις, ιδιαίτερα των πρώτων φάσεων της κρητικής λογοτεχνίας (και όχι μόνο η έκδοση των *Ερωτικών ονείρων* του Φαλιέρου). Από το τμήμα «II. Γενικά βοηθήματα», όπως και από αλλού, λείπει η αναφορά σε ειδικότερους πίνακες λέξεων που φιλοξενούνται σε κριτικές εκδόσεις έργων της πρωτονεοελληνικής λογοτεχνίας (π.χ. από την έκδοση των *Προδρομικών* του 1910 ως την έκδοση της *Ιστορίας Πτωχολέοντος* του 1978· η τελευταία αυτή έκδοση θα μπορούσε να αναφέρεται και για τις πρόσθετες ενδείξεις του πίνακα λέξεών της: σημείωση της αρχικής και τελικής λέξης των στίχων). Το λήμμα *Ερωτόκριτος* δεν ανήκει λογικά στο «Ευρετήριο θεμάτων» που αποδελτιώνει όρους και τεχνικό υλικό. Δεν είναι σαφή τα κριτήρια με τα οποία έγινε η επιλογή του αρκετά περιορισμένου υλικού του «Ευρετηρίου λέξεων».

Τέλος, υπάρχουν ελάχιστα εκτυπωτικά λάθη και πολύ λίγες εκφραστικές και ορθογραφικές μικροατέλειες στη γενικά άριστα φροντισμένη έκδοση: σ. IX, κ.α., «λόγιου νεοελληνικού ποιητικού έργου» (αντί «προσωπικού»; αντί «μή προφορικού»; πρβ. στο αντίστοιχο αγγλικό κείμενο: «non-oral»); σ. XVII, κ.α., «μᾶλλον» (αντί «μάλλον»); σ. XX, κ.α., «ἐπιθ.» (αντί «ἐπίθ.»); σ. XXVI, «ἐπιθ.», «ἐπιρ.», «μορ.», «προθ.», «ρημ.», «συνδ.» (αντί «ἐπίθ.», «ἐπίρ.», «μόρ.», «πρόθ.», «ρημ.», «σύνδ.»); σ. 45 και 108 (στ. 161), «τῆ καρδιά» (αντί «τὴν καρδιά»); σ. 193, «Μιά συμβολή» (αντί «Συμβολή»); σ. 196, σημ. 6, «ἀπαντᾶται» (αντί «ἀπαντᾶ»)· σ. 199, «βλεπετε» (αντί «βλέπετε»); σ. 201, «'Ετούτ» (αντί «'Ετούτ'»); σ. 202, «γραφική μορφή»

(αντί «λεξική»; αντί «γραφηματική»); σ. 204, σημ. 14, «οϊμέ» (αντί «οϊμέ»); σ. 208, σημ. 1, «άγνωσῶνται χάρη σῶτά γειτονικά τους φωνήεντα» (αντί «άγνωσῶνται μπροστά...» ή «άγνωσῶνται, καί ὑπολογίζονται μόνο τὰ γειτονικά...»); σ. 213, «Μαρῖνος» (αντί «Μαρίνος»); σ. 243, «Λασκαρίνα» (αντί «Λασκαρίνα»).

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν δεν δείχνουν μόνο ορισμένες δυσκολίες της εργασίας, αναπόφευκτες, άλλωστε, κατά μεγάλο βαθμό, σε κάθε πρωτοποριακή προσπάθεια: δείχνουν και μια από τις μεγαλύτερες αρετές του βιβλίου, τη δυνατότητά του να κεντρίζει το αναγνωστικό ενδιαφέρον και να προκαλεί την ερευνητική όρεξη των μελετητών να προχωρήσουν κι αυτοί σε συμπληρώσεις ή νέες προτάσεις. Το εύρος αυτής της δυνατότητας φαίνεται να είναι πολύ μεγάλο, και πρέπει ασφαλώς να συγκαταριθμηθεί στις αναμφισβήτητες υπόλοιπες αρετές του βιβλίου: στο επιστημονικό ήθος και την επάρκεια, στη φιλολογική οξυδέρκεια και την ευαισθησία, στην ακρίβεια, τη διαύγεια και το λεπτό χιούμορ της διατύπωσης.

Η Θυσία του Αβραάμ στον Υπολογιστή της Ντίας Φιλιππίδου αποτελεί, αναμφισβήτητα, ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της σύγχρονης «ηλεκτρονικής φιλολογίας», και αξιόλογο σταθμό στη νεοελληνική φιλολογία του αιώνα μας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Αϊκατερίνη Κουμαριανού - Λουκία Δρούλια - Envo Layton, Το Ελληνικό Βιβλίο (1476-1830), Αθήνα, «Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος», 1986. Σχ. 4ο, σελ. 384, πίνακες εντός κειμένου 248, και δωδεκασέλιδη απεικόνιση της «Χάρτας» του Ρήγα σε ένθετο φάκελο εκτός κειμένου.

Πολυτελές βιβλίο-λεύκωμα, που συνεχίζει, και επεκτείνει και σε άλλους τομείς, τη σειρά ανάλογων εκδόσεων του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (λευκώματα και εικονογραφημένα βιβλία αρχαιολογίας, ιστορίας-νομισματικής, ιστορίας της τέχνης).

Το βιβλίο είναι πανόδετο, με εγχάρακτο στο εξώφυλλο και τη ράχη χρυσό τίτλο· το χαρτί του εσωφύλλου μιμείται το βενετικό χαρτί του εσωφύλλου του *Ετυμολογικού Μεγάλου* του Ζ. Καλλιέργη (1499). Η «φιλολογική και τεχνική επεξεργασία του κειμένου» οφείλεται στον Στ. Δ. Στεφάνου και η «καλλιτεχνική επιμέλεια» στον Τ. Κατσουνίδη.

Τα μέρη του βιβλίου: «Προλογικό σημείωμα» του διοικητή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Στ. Π. Παναγόπουλου (σ. 7), «Πρόλογος» της Α. Κουμαριανού (σ. 9-10), «Περιεχόμενα» (σ. 11-12), «Α'. Η εκδοτική του βιβλίου» (σ. 13-254· συγγραφείς: Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια. Τμήματα: «Εισαγωγικά. Οι απαρχές της τυπογραφίας», σ. 15-30· «Κεφάλαιο Α'. Ελληνική τυπογραφία: Πρώτα βήματα», σ. 31-113· «Κεφάλαιο Β'. Καινούριοι καιροί», σ. 114-164·

«Κεφάλαιο Γ΄. Προς τον 'Διαφωτισμό'», σ. 165-188· «Κεφάλαιο Δ΄. Το βιβλίο αγαθό παιδείας — αγαθό εμπορεύσιμο», σ. 189-218· «Σημειώσεις» κεφαλαίων Α΄-Δ΄, σ. 219-254), «Β΄. Η τεχνική του βιβλίου» (σ. 255-344· συγγραφέας: E. Layton. Τμήματα: «Η ελληνική τυπογραφία», σ. 257-324· «Σημειώσεις», σ. 325-344), «Βιβλιογραφία. Ευρετήριο. Εικονογραφία» (σ. 345-380. Τμήματα: «Βιβλιογραφία», σ. 347-359· «Ευρετήριο», σ. 361-375, συντάκτης: Π. Μιχαηλάρης· «Εικονογραφία», σ. 377-379· Πίνακας ευχαριστιών προς ιδρύματα, σ. 380).

Ο τίτλος του βιβλίου δημιουργεί τα πρώτα προβλήματα: αφενός δηλώνει αντικείμενο ευρύτερο από το πραγματικό αντικείμενο του βιβλίου (ορθότερος θα ήταν ο τίτλος: «Το ελληνικό έντυπο βιβλίο»), αφετέρου αναφέρεται σε περίοδο (1476-1830), της οποίας η επιλογή δεν αιτιολογείται απόλυτα μέσα στο κείμενο. Παρόλο που τα βιβλιογραφικά προηγούμενα για τις συμβατικές αυτές τιτλοφορήσεις δεν λείπουν (ο τίτλος του βιβλίου φαίνεται να μιμείται, π.χ., ομόλογα συντομότερα σχεδιάσματα: Fr. R. Walton, «The Greek Book, 1476-1825»· X. Γ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820)*, κ.ά. ανάλογα), και η εκλογή του εναρκτικού χρονολογικού ορίου (1476) συζητείται —αν και όχι εντελώς πειστικά (σ. 49)—, το τελικό όριο της πραγμάτευσης είναι αυθαίρετο: το 1830 μπορεί να αποτελεί ιστορική τομή, όχι όμως χρονιά με ειδική σημασία για το ελληνικό έντυπο βιβλίο (αντίθετα, θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ως λογικότερη τομή το 1821: αρχή εκδοτικής δραστηριότητας του πρώτου τυπογραφείου στην επαναστατημένη Ελλάδα, ή, έστω το 1828, όπου άλλωστε σταματά, ουσιαστικά, το ίδιο το βιβλίο, σ. 299: πολλαπλασιασμός των κρατικών και ιδιωτικών τυπογραφείων στον ελεύθερο ελλαδικό χώρο).

Ανακριβή εικόνα για το είδος του βιβλίου δίνει και η παράταξη των ονομάτων των *τριών συγγραφέων* στη σελίδα του τίτλου. Δεν πρόκειται για αποτέλεσμα κοινής συγγραφικής προσπάθειας, αλλά για ανεξάρτητη συγγραφή δύο μερών, από τα οποία το πρώτο και μεγαλύτερο (μα όχι και το αρτιότερο, όπως θα δούμε παρακάτω) υπογράφεται από τις νεοελληνίστριες φιλόλογους-ιστορικούς Α. Κουμαριανού και Λ. Δρούλια, ενώ το δεύτερο και μικρότερο από τη βιβλιογράφο-βιβλιολόγο Εύρω Ζένιου-Layton.

Το *προλογικό σημείωμα* του Στ. Π. Παναγόπουλου τονίζει ορθά ότι «είναι πολύ χρήσιμη η γνώση της ιστορικής πορείας που ακολούθησε από αιώνες η εκδοτική δραστηριότητα, η τυπογραφική τέχνη και οι σύμφυτες ζυμώσεις των ιδεών... όχι μόνο επειδή πρόκειται για ένα μεγάλο κεφάλαιο του πνευματικού μας βίου, αλλά και γιατί αποτελεί πηγή εθνικής αυτογνωσίας». Αστοχεί, πάντως, όταν δηλώνει ότι η έκδοση είναι «καρπός μακροχρόνιας έρευνας εδώ [= στην Ελλάδα] και το εξωτερικό», «σημαντικό... βοήθημα στη σχετική βιβλιογραφία», και έργο «που παρακολουθεί, εξετάζει και διερευνά όλες τις φάσεις παραγωγής, διακίνησης και εξάπλωσης του ελληνικού έντυπου λόγου, από τις απαρχές της τυπογραφίας μέχρι την αίσια έκβαση της Επανάστασης του 1821 (1476-1830)», καθώς και όταν εντάσσει μέσα στο χρονικό αυτό διάστημα, και κάτω από την ξεχειλωμένη έννοια του «νεοελληνικού διαφωτισμού», πολλά διαφορετικά πράγματα («... (1476-1830). Περίοδος, δηλαδή, ιδιαίτερος σημαντική για τη διατήρηση της εθνικής μας ταυτότητας, αλλά και εξόχως ενδιαφέρουσα, γιατί συνδέεται με το

κίνημα του Διαφωτισμού και την έντονη κίνηση ιδεών κατά τα προεπαναστατικά χρόνια»).

Όπως θα δούμε και αναλυτικότερα, το πράγματι μακροχρόνιο εγχείρημα των συγγραφέων του βιβλίου δεν δίνει κανένα νέο ερευνητικό στοιχείο, και η έκδοση δεν μπορεί να θεωρηθεί σημαντικό βοήθημα, ούτε μελετά το σύνολο του ελληνικού έντυπου λόγου ή όλα τα ζητήματα που συνδέονται με αυτόν.

Ο «Πρόλογος» (χρονολογημένος τον Απρίλιο του 1984) εκθέτει τους στόχους της έκδοσης, σύγχρονα ζητήματα και προβληματισμούς της έρευνας, τον τρόπο εργασίας των συγγραφέων του βιβλίου και των άλλων συνεργατών τους, τα αποτελέσματα της προσπάθειας και την υλοποίησή τους στα περιεχόμενα του τόμου, τις δυνατότητες που προσφέρονται στον «χρήστη» του βιβλίου. Οι στόχοι συνοψίζονται στην ακόλουθη φιλόδοξη διατύπωση: «Κυριότερο... μέλημα των συνεργατών του τόμου ήταν να δοθεί ένα, όσο το δυνατό, ολοκληρωμένο διάγραμμα των εξελίξεων που σημειώθηκαν στην ελληνική εκδοτική παραγωγή, με το σκεπτικό ότι η παρακολούθηση και η καταγραφή των οικείων φαινομένων δίνει τις δυνατότητες να προωθούνται γνώσεις και προβληματισμοί για ένα θέμα με προεκτάσεις όχι μόνο φιλολογικές αλλά, και ιδίως, κοινωνικο-πολιτισμικές».

Η ερευνητική αναφορά για το σημερινό καθεστώς στη σπουδή της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας είναι, γενικά, εύστοχη· η ανάλυση, όμως, της μεθόδου εργασίας και των περιεχομένων του βιβλίου παρουσιάζει πολλά κενά. Η αναφορά στους αποδέκτες («ελληνικό αναγνωστικό κοινό», «χρήστες», «ειδικοί μελετητές») δείχνει ότι η συγγραφέας του Προλόγου δεν συνειδητοποιεί τις πραγματικές δυνατότητες και την εμβέλεια της εργασίας, που με κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί πρωτότυπη συμβολή, ή, έστω, ικανοποιητική συγκέντρωση υλικού για τον ερευνητή, αλλά απλώς ένα βιβλίο που προσφέρει πληροφορίες σε ακατατόπιστους αναγνώστες και μη ειδικούς, και έχει περιορισμένη χρησιμότητα (παρέχει ετεροβαρή δείγματα χρήσιμου υλικού σε ορισμένους, μόνο, τομείς).

Αρκετές ειδικότερες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν για τον φλύαρο αυτό «Πρόλογο»: Έτσι, π.χ., ενώ αντικείμενο του βιβλίου είναι το ελληνικό έντυπο βιβλίο γενικά, ο «Πρόλογος» τονίζει κυρίως (ή αποκλειστικά) το έντυπο-φορέα ιδεών, το «δημιουργικό κείμενο, αποτέλεσμα πνευματικών και παιδευτικών διεργασιών, έργο του ενός και αντιπροσωπευτικό μιας πραγματικότητας για τον συγγραφέα του»· το είδος και το ποσοστό της «ουσιαστικής και πολύτιμης» συμβολής άλλων συνεργατών του βιβλίου (όπως των Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, Μ. Πάουελ, Α. Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά) δεν επεξηγείται με ακρίβεια· δεν λείπουν οι ασυναξίες, οι περιπτώσεις χαλαρής διατύπωσης και οι εξεζητημένες εκφράσεις, που συχνά αντιγράφουν αλλότριο ύφος (από τον Κοραή ως, τουλάχιστον, τον Κ. Θ. Δημαρά) ή δηλώνουν πρόσφατες, «νεοτερικές» μόδες της ορολογίας (το φαινόμενο παρατηρείται σε ολόκληρο το μέρος Α' του βιβλίου, και είναι συγκινητικό να βλέπει κανείς μελετητές ερευνητικά παγιωμένους να ασπάζονται πρόθυμα τα κλισέ νεότερων τους συναδέλφων): π.χ. «ετούτη την καλή στιγμή», «χωρίς ετούτο να σημαίνει», «καθυστερήσεις όσες, επανειλημμένα, ανακόψανε...», «για τις εξελίξεις όσες συντελέστηκαν στη διαμόρφωση των νοοτροπιών και των συνειδήσεων», «των... τυπογραφικών όσα ασχολήθηκαν», «τη στιγμή όπου έρχεται στα χέρια του χρήστη», «στην εποχή που άνθησε η ελληνική τυπογραφία», «σε δοσμένους χώρους, σε δοσμένες ιστορικές περιόδους», «αμφότερα», «απέδωσαν μια καλή συγκομιδή», «το έντυπο βιβλίο... θεωρημένο στην κύρια λειτουργία του», «το έντυπο βιβλίο αφετέρου, θεωρημένο στην υλική του υπόσταση», «θεωρημένος από διαφορετικές σκοπιές», «το ενδιαφέρον των ερευνητών, προσα-

νατολισμένο από καιρό, έχει δώσει...», «σε όλη την κλίμακα των διαδικασιών αρχίζοντας από τα στάδια...», «μακριά διαδρομή», «μακριές διάρκειες», «θέληση των ενδιαφερομένων μερών», «διαπραγμάτευση του θέματος», «οικονομικοί χορηγοί (μαικήνες, κεφαλαιοκράτες [διορθώνεται, ευτυχώς, στο κυρίως κείμενο, π.χ. σ. 70: «κεφαλαίουχοι»), έμποροι)), «αχάρη στον αριθμό, αλλά κατεξοχήν στην εγκυρότητα των εικόνων που πολλές από αυτές παρουσιάζονται εδώ για πρώτη φορά» (καθώς και το αμίμητο, να αποδίδονται «θερμότερες ευχαριστίες» σε νεκρό, σ. 10).

Τα μικτά κριτήρια (χρονολογικά, θεματικά, ειδικών προβληματισμών) για τη διαίρεση του μέρους Α' του βιβλίου σε εισαγωγή και τέσσερα κεφάλαια δεν ερμηνεύονται. Η οργάνωση της ύλης γίνεται, έτσι, προβληματική, οι τίτλοι είναι συχνά ελλιπείς ή παραπειστικοί, και οι επικαλύψεις δεν αποφεύγονται. Ο γενικός τίτλος του μέρους αυτού («Η εκδοτική του βιβλίου») αφενός δεν καλύπτει όλα τα ζητήματα που θίγονται στο αντίστοιχο κείμενο, αφετέρου επικαλύπτει μεγάλο μέρος των περιεχομένων του Β' μέρους («Η τεχνική του βιβλίου»). Άνισος είναι ο τρόπος χρονολογικής άρθρωσης των τεσσάρων πρώτων από τα πέντε τμήματα του μέρους Α' («Απαρχές της τυπογραφίας» — «Πρώτα βήματα» [της ελληνικής τυπογραφίας]: 15ος-17ος αι. — «Καινούριοι καιροί»: 17ος-18ος αι. — «Προς τον 'Διαφωτισμό': δεύτερο μισό του 18ου αι.-περ. 1830). Προβλήματα δημιουργεί, ακόμη, η διάταξη της ύλης κάθε τμήματος, και η διατύπωση των εσωτερικών υποτίτλων.

Από τις 230 σελίδες του μέρους Α', το καθαυτό κείμενο, μαζί με τις «Σημειώσεις», δεν ξεπερνά τις 107 σελίδες (οι υπόλοιπες καταλαμβάνονται από εικόνες ή είναι λευκές).

Στο κεφ. «Εισαγωγικά. Οι απαρχές της τυπογραφίας» τα επιμέρους τμήματα «Το χειρόγραφο» και «Αντιγραφικά εργαστήρια. Λόγιοι-αντιγραφείς» (σ. 16-26) θα έπρεπε, βέβαια, να προηγούνται των τμημάτων «Έλληνες λόγιοι στη Δύση» και «Γέννηση της τυπογραφίας» (σ. 15-16): το ίδιο συμβαίνει με τη θέση του τμήματος «Το κινήρι του χειρογράφου» (σ. 27-28), που, ενώ διακόπτει τη σειρά των τμημάτων που αφορούν την τυπογραφία, δεν σχετίζεται άμεσα με αυτά. Το τμήμα «Η τέχνη της τυπογραφίας», που θα μπορούσε να είναι πιο μεστό, αναπτύσσεται με τρόπο συμβατικό και ανεπαρκή, ενώ, αντίθετα, όσα λέγονται στη δεύτερη στήλη της σ. 25 για τις σχέσεις Βυζαντίου-Δύσης θα μπορούσαν να λείπουν. Ο τίτλος του τμήματος «Συμβίωση-Επιβίωση» δεν χαρακτηρίζει, φυσικά, μόνο την περίοδο ως τα τέλη του 16ου αι., εφόσον είναι γνωστό ότι, στην ελληνική Ανατολή τουλάχιστον, το χειρόγραφο «συμβιώνει» με το έντυπο ως και τον 19ο αι. Η έκθεση ρυθμίζεται με τη μέθοδο της συρραφής χαρακτηριστικών παραθεμάτων και αξιοσημείωτων, περιέργων ή γραφικών συμβάντων και διαπιστώσεων, όπου, με άλματα, οι λόγιοι του όψιμου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, τα «λίκα» της τυπογραφίας κτλ. γεφυρώνονται με τον Κοραή, κ.ο.κ.: η μέθοδος αυτή ενδέχεται να είναι χρήσιμη σε ορισμένες κατηγορίες δοκιμαχικού λόγου ή δημοσιογραφικών και εκλαϊκευτικών πονημάτων, όχι όμως και σε συνθετικές διερευνήσεις που φιλοδοξούν να έχουν το εύρος που δηλώνεται προλογικά στο βιβλίο.

Επιμέρους αντιφάσεις δεν λείπουν, επίσης· π.χ., σ. 29: «για τη μεταφορά της τυπογραφικής τέχνης έξω από τη Γερμανία απαιτήθηκαν πολλές δεκαετηρίδες προσαρμογής στις καινούριες συνθήκες εργασίας, αφού χρειάστηκε χρόνος πολύς για να εξισορροπήσει η καινούρια τέχνη στη σκέψη αλλά και στην ικανότητα των ανθρώπων να τη δεχθούν» —σ. 30: «μέσα σε 15 χρόνια από το θάνατο του Γουτεμβέργιου (1468), σε περισσότερες από 110 πόλεις, σχεδόν σε κάθε χώρα της Ευρώπης, από τη Σουηδία ως τη Σικελία, από την Ισπανία ως την Πολωνία και την Ουγγαρία, είχαν προφθάσει κιόλας να ιδρυθούν τυπογραφικά εργαστήρια». Ακόμη, αμφισβητούμενες κρίσεις· π.χ., σ. 16-17: δεν είναι βέβαιο ότι σήμερα μπορούμε να μιλούμε εύκολα για «πρώτο βυζαντινό ουμανισμό» και «αναδιοργάνωση των Σχολών» κτλ. στον 9ο αι· σ. 26: η αρχή της εμφάνισης του βιβλίου «με τη μορφή με την οποία ζει ως σήμερα» πρέπει να τοποθετηθεί όχι μόνον στα μέσα του 16ου αιώνα, αλλά μάλλον στις αρχές του 16ου αι· σ. 30: η Βενετία είναι το μεγαλύτερο εκδοτικό κέντρο της Ευρώπης ήδη από την τελευταία δεκαετία του 15ου αι.

Κάτω από τον ασαφή τίτλο του κεφαλαίου Α' («Ελληνική τυπογραφία: Πρώτα βήματα») αναπτύσσονται τα σχετικά με τα πρώτα τυπογραφεία «ελληνικής κυριότητας», και ό,τι αφορά γενικά τα τυπογραφεία και τους τυπογράφους που εκδίδουν ελληνικά κείμενα (αρχαία, μεσαιωνικά και νεότερα), καθώς και τις κύριες θεματικές κατηγορίες του (πρώιμου) ελληνικού εντύπου. Η εσωτερική οργάνωση του κεφ. θα ήταν καλύτερη, αν οι πρώτες εκδόσεις αρχαίων κειμένων (σ. 52-53) περιγράφονταν πριν από το τμήμα για τις «Γραμματικές» και τα «Λεξικά» (σ. 50-52), και αν το εισαγωγικό τμήμα (σ. 31-49), που αφορά την παραγωγή του έντυπου ελληνικού βιβλίου σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επιτάσσονταν ύστερα από την αναλυτική πραγμάτευση των εκδόσεων ελληνικού βιβλίου στην Ιταλία (σ. 53 κ.ε.). Η αδυναμία συνθετικής εξέτασης γίνεται εμφανής και αλλού: ενώ το κεφ. υποτίθεται ότι καλύπτει τον 15ο και 16ο αι., συχνά γίνονται άλματα και παρεκβάσεις που αφορούν πράγματα και πρόσωπα του 17ου και 18ου αι. (σσ. 50, 51 κ.α.): αυτές οι παρεκβάσεις, ωστόσο, δεν συνοδεύονται από άλλες απαραίτητες διευρύνσεις (π.χ. για την εξέταση και άλλων κατηγοριών εντύπου, κ.ά.).

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Η ανάπτυξη της ελληνικής τυπογραφίας, στους πρώτους αιώνες της ζωής της, έξω από τον ελληνικό χώρο δεν αποτελεί μοναδική «ιδιοτυπία» (σ. 31): το ίδιο συμβαίνει και με την έντυπη παραγωγή άλλων γραμματειών, όπως π.χ. της εβραϊκής, αρμενικής, αραβικής κ.ά.: οι παράλληλες αυτές ορίζουσες δεν απασχολούν τους συγγραφείς του βιβλίου, μια από τις πιο αισθητές και οδυνηρές ελλείψεις του οποίου είναι, γενικότερα, η απουσία της συγκριτικής προοπτικής (αντίστοιχα φαινόμενα στην Ανατολή μνημονεύονται εντελώς περιθωριακά, όπως, π.χ., στη σ. 290, όπου, όμως, τα περιστατικά της ίδρυσης και λειτουργίας εβραϊκών και τουρκικών τυπογραφείων στη Βαλκανική —Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη κ.α., αρχές 16ου αι., και 1728— δεν φωτίζονται ικανοποιητικά). Δεν δηλώνεται με βάση ποια στοιχεία υπολογίζεται ο αριθμός των ελληνικών αρχετύπων («εξήντα πέντε περίπου», σ. 31) και είναι ασαφές αν ο αριθμός αυτός περιλαμβάνει και τις «ελληνολατινικές» εκδόσεις· πάντως, νεότερες ελληνικές και ξένες βιβλιογραφικές καταγραφές αυξάνουν τους αριθμούς. Αρχειακές έρευνες, που μένει να ολοκληρωθούν και να επεκταθούν, δείχνουν ότι τα πρώτα «ελληνικής ιδιοκτησίας τυπογραφεία», με τον τύπο μικρών, συνήθως συνεταιρικών επιχειρήσεων, δεν ιδρύονται στα τέλη του 17ου αι. (σ. 31), αλλά πολύ νωρίτερα. Αντίθετα με ό,τι γίνεται για τη Γαλλία, η εξέταση των ελληνικών εκδόσεων σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες είναι ιδιαίτερα συνοπτική (σσ. 32, 49): η πληρότητα ενός γενικού έργου δεν πρέπει να υπόκειται

στον παράγοντα της ειδικής άνεσης των δύο συγγραφέων του κεφ. στη γαλλική βιβλιογραφία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην παρακολούθηση της τύχης των «γραμματικών» (ως τον 18ο αι.), ενώ το ίδιο δεν γίνεται για τις συναφείς κατηγορίες, των λεξικών και των εκδόσεων αρχαίων κειμένων. Το τμήμα «Η ελληνική τυπογραφία (15ος-16ος αι.). Ιταλικές πόλεις» δεν οργανώνεται ικανοποιητικά (θα μπορούσε να έχει χρονολογική διάταξη), και το ίδιο συμβαίνει στο ειδικότερο τμήμα για τη Βενετία (σ. 55 κ.ε.), όπου κακώς δεν αναφέρεται ο Ανδρέας Κουνάδης και άλλοι σύγχρονοί του Έλληνες εκδότες και επιμελητές κειμένων ανεξήγητη είναι και η πρόταξη του Ν. Σοφιανού (σ. 56, 69) πριν από τον Άλδο Μανούτιο, τον Μάρκο Μουσουρό και τον Αρσένιο Μονεμβασίας (σ. 69-72). Οι ανθρώπινοι παράγοντες της «ελληνικής τυπογραφίας» στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι. (όπως, άλλωστε, συχνά και αργότερα) δεν έχουν μόνο την ελληνική εθνικότητα (σ. 53-54): ιδιαίτερα οι στοιχειοθέτες και οι τεχνίτες των τυπογραφείων είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ξένοι. Το τμήμα «Οργάνωση του τυπογραφικού επαγγέλματος» [στη Βενετία] παρουσιάζει αρκετά κενά: θα έπρεπε να είναι διεξοδικότερο και να παρακολουθεί χρονολογικά (και όχι με ασύμφορα άλματα) τις εξελίξεις. Η τακτική της εκτύπωσης στη Βενετία έργων με «πλαστή αναγραφή του τόπου έκδοσης του βιβλίου» δεν αποτελεί κρυφή ή παράνομη ενέργεια, όπως υποβάλλεται στη σ. 74: γίνεται εν γνώσει της λογοκρισίας, όπως φανερώνουν οι αντίστοιχες ενδείξεις του βενετικού αρχαιακού υλικού, και εντάσσονται στο πλέγμα γενικότερης πολιτικής των βενετικών αρχών που δεν έχει μόνο θρησκευτικές, αλλά και εμπορικές-οικονομικές προεκτάσεις. «Χρήστες» (γιατί όχι «αναγνώστες/ακροατές;») του θρησκευτικού βιβλίου και του «λαϊκού αναγνώσματος» δεν είναι μόνο οι Έλληνες των βενετοκρατούμενων περιοχών (σ. 76), αλλά και όλος ο ελληνισμός της Ανατολής, όπως δείχνει, π.χ., η εμπορική αλληλογραφία του Γλυζούνη (τελευταίες δεκαετίες του 16ου αι.), μα και πολλές άλλες άμεσες και έμμεσες πληροφορίες. 'Όσα λέγονται για τις αντιδράσεις της Εκκλησίας απέναντι στη μετάφραση «ιερών κειμένων» (σ. 91) αφορούν μεταγενέστερη εποχή, διαφορετικά συμφραζόμενα, και είναι άσχετα με το θέμα του κεφαλαίου: το ίδιο συμβαίνει και με την αναφορά στη *Λογαριαστική* του Γλυζούνη και τις τύχες της μέσα στο τμήμα που αφορά το θρησκευτικό-λειτουργικό βιβλίο (σ. 93: κοινότερη ονομασία του βιβλίου δεν είναι, όπως λέγεται, το: *Λογαριαστική*, αλλά τα: *Γλυζούνης*, *-ώνιος* ή *γλι(ν)τζώνι*). Στο τμήμα για το «λαϊκό ανάγνωσμα» δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη ούτε αξιοποιούνται οι παράλληλοι ευρωπαϊκοί όροι (τα φαινόμενα που περιγράφονται εδώ δεν είναι στενά ελληνικά, αλλά πανευρωπαϊκά): υπάρχουν πολλές ελλείψεις στην περιγραφή των πρώτων νεοελληνικών λογοτεχνικών εκδόσεων, ενώ αρκετές επιμέρους κρίσεις χρειάζονται συζήτηση: έτσι, π.χ., αν και είναι γενικά σωστό το ότι «η απλή και ανεπιτήδευτη παρουσίαση στάθηκε και το μειονέκτημα για τη διαφύλαξη και τη διατήρηση πολλών από αυτές τις εκδόσεις» και το ότι «τα μικρά... βιβλία δεν γίνονταν αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας και φροντίδας με αποτέλεσμα τον γρήγορο αφανισμό τους», η παρατήρηση έχει αξία μόνο αν συνδυαστεί με το είδος της εντατικής χρήσης (ανάγωση/ακρόαση, πέραςμα ενός αντιτύπου από πολλά χέρια) που επιδέχονται τα έργα αυτά, αλλά και άλλες κατηγορίες εντύπων (π.χ. τα λειτουργικά, τα σχολικά εγχειρίδια κ.ά.). Τα βιβλιογραφικά κενά δεν αφορούν μόνο το «λαϊκό ανάγνωσμα», ενώ το παράδειγμα του μοναδικού γνωστού αντιτύπου του *Βασιλέως Ροδολίνου* (για τον *Ερωτόκριτο* γνωρίζουμε τώρα και δεύτερο αντίτυπο) είναι αποτυχημένο: δεν έχουμε στοιχεία για να εντάξουμε το κρητικό θεατρικό έργο στα «λαϊκά αναγνώσματα», ούτε, φυσικά, στις «ολιγοσέλιδες» εκδόσεις. Η προσπάθεια ειδολογικής κατάταξης του «λαϊκού εντύπου» (σ. 110) είναι απλοϊκή, μη ενημερωμένη στη νεότερη βιβλιογραφία, και με αρκετά προβλήματα (όροι όπως «ιστορικές μυθιστορίες» και «ιστορικές μυθιστορίες» δεν είναι δόκιμοι: έντυπα όπως το *Λεξικόν μικρόν τετραγλωσσον* αποτελεί οριακή περίπτωση και δεν μπορεί να συνεξετάζεται μόνο με τα «λαϊκά αναγνώσματα»). Η ύλη του τμήματος «Αντιδράσεις» [απέναντι στη «λαϊκή φυλλάδα»] (σ. 110-113) αφορά ποικίλα ζητήματα: οι σ. 110-111, που σχολιάζουν κυρίως κάποιες επίσημες ή ημι-επίσημες στάσεις (ιδίως του 18ου και 19ου αι.) απέναντι στο λογοτεχνικό βιβλίο (ενώ θα περίμενε κανείς

να εκθέτει και να ερμηνεύει και την κριτική που αντιμετώπισαν άλλες κατηγορίες βιβλίου, ή μεμονωμένα έργα) θα έπρεπε να αποτελούν ενιαίο τμήμα με το «Λαϊκό ανάγνωσμα»: το ίδιο συμβαίνει με τις σ. 112-113, ενώ, αντίθετα, οι σ. 111-112, που αφορούν την εικονογράφηση του εντύπου (ξυλογραφία-χαλκογραφία), έπρεπε να αυτονομηθούν και η ύλη τους να αναπτυχθεί διεξοδικότερα: παρόλο που λείπει στη βιβλιογραφία μια συστηματική ανάλυση του ζητήματος, είναι υπερβολικό να λέγεται (σ. 111-112) ότι η γενικά πολύ περιορισμένη, και σπάνια καλαίσθητη, εικονογράφηση των «λαϊκών αναγνωσμάτων» «πρέπει να εντυπωσίαζε τους χρήστες των βιβλίων αυτών καθώς τους έδινε, κοντά σε μιαν απόλαυση οπτική, και τη δυνατότητα επικοινωνίας πιο χειροπιαστής, συνταιριασμένης με τη γραπτή αφήγηση». Τέλος, στο τμήμα «Αντιδράσεις» θίγεται, σπασμωδικά, και το ζήτημα των (αγοραστικών/αναγνωστικών) αντιδράσεων του ίδιου του κοινού: αυτό όμως αποτελεί αντικείμενο εξέτασης πολύ πιο απαιτητικής από εκείνη που καταχωρίζεται μέσα σε δύο πρόχειρες σελίδες συγκόλλησης παραθεμάτων (σ. 112-113).

Το κεφάλαιο Β' τιτλοφορείται «Καινούριοι καιροί» και αφορά την περίοδο από τα τέλη του 17ου αι. κ.ε. Μένει άγνωστο αν ο τίτλος αποδίδει το «temps modernes» («νεότεροι χρόνοι»): στην περίπτωση αυτή θα περίμενε κανείς να καλύπτεται και η αμέσως προηγούμενη περίοδος, που, γενικά, διερευνάται ελάχιστα ικανοποιητικά στο βιβλίο. Αν, πάντως, ο τίτλος υπαινίσσεται άλλου τύπου «ποιοτικές» εξελίξεις, αυτές θα έπρεπε να επισημαίνονται και να τεκμηριώνονται καλύτερα. Ουσιαστικά, το κεφ. αυτό θα μπορούσε να αποτελεί ενιαίο μέρος μαζί με το αμέσως επόμενο κεφ. Γ' («Προς τον 'Διαφωτισμό'»), αν οι ευεξήγητες προτιμήσεις των δύο συγγραφέων προς πρόσωπα και πράγματα του «διαφωτισμού» εκφράζονταν με τρόπο λιγότερο κραυγαλέο και άδικο. Οπωσδήποτε, το κεφ. Β' δεν αναπτύσσει επαρκώς ούτε τη σχέση/αλληλεξάρτηση του ελληνικού με το ξένο βιβλίο ούτε τις παράλληλες εξελίξεις σε άλλες χώρες της Βαλκανικής και, αργότερα, στην ίδια την οθωμανική Τουρκία, αλλά περιορίζεται στην ανάλυση των ειδικών συνθηκών της ελληνικής κοινωνίας (ή, καλύτερα, ελληνικών «μικροκοινωνιών») της εποχής. Το τμήμα «Οι Φαναριώτες» (σ. 133-135) έπρεπε να προηγείται πριν από όσα λέγονται στις σσ. 116, 133. Το τμήμα «Ο 'Έλληνας έμπορος' θα έπρεπε ορθότερα να τιτλοφορείται «Ο 'Έλληνας έμπορος-τυπογράφος/εκδότης'» (ή, καλύτερα, αφού μιλά και για Ιταλούς εκδότες, «Τα βενετικά τυπογραφεία ελληνικών εντύπων»), και, βέβαια, θα χρειαζόταν να αρχίζει όχι με τον Νικόλαο Γλυκή (1670 κ.ε.), αλλά ήδη με τους προδρόμους του του 16ου αι. Ο χώρος που αφιερώνεται στο τυπογραφείο των Γλυκήδων (σσ. 135-140, 157) και, σε μικρότερο βαθμό, στα τυπογραφεία Θεοδοσίου και Σάρου-Bortoli εξηγείται, φυσικά, από την ύπαρξη αναλυτικής ερευνητικής προεργασίας: αντίθετα, ο χώρος που διατίθεται για τη δραστηριότητα άλλων τυπογραφείων και εκδοτών, για τους οποίους τα (άφθονα) διαθέσιμα στοιχεία θα απαιτούσαν πρωτότυπη αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα, είναι ανεπαρκέστατος (έτσι, π.χ., ελάχιστα λέγονται για τις σημαντικές ελληνικές εκδόσεις του Α. Zatta και άλλων ιταλικών τυπογραφείων). Οι απαρχές του φαινομένου του «ελεύθερου εκδότη» (σ. 163-164) δεν θα έπρεπε να ανιχνεύονται μόνο από τα μέσα του 18ου αι., αλλά και στις προδρομικές περιπτώσεις του 16ου και 17ου αι.

Ορισμένες ειδικότερες παρατηρήσεις: Τα ασυνήθιστα, για το κατά τα άλλα φειδωλό σε μετρήσεις βιβλίο, και υπερβολικά αναλυτικά αριθμητικά και άλλα στοιχεία για την παραγωγή του τυπογραφείου Γλυκή (σσ. 136, 157) αποτελούν ιδιαίτερα επισφαλείς παραμέτρους, εφόσον υπόκεινται εύκολα σε αναθεώρηση, αν μάλιστα συνυπολογιστούν οι ανεκμετάλλευτες αρχειακές και άλλες ενδείξεις: δεν δίνονται αρκετές πληροφορίες για το βιβλιεμπόριο του οίκου Σελέκη-Σάρου (σ. 158). Η υιοθέτηση της άποψης για ιδιαίτερη (ιδεολογική και πνευματική) βαρύτητα της συλλογής *Άνθη Ευλαβείας* (σ. 158) υπερτονίζει τα πραγματικά δεδομένα. Η διαπίστωση ότι με την *Εισαγωγή εις τα γεωγραφικά και σφαιρικά του Χρυσάνθου Νοταρά* (1716) «μπαίνει στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή το επιστημονικό βιβλίο» είναι υπερβολική. Όσα λέγονται για το Φλαγγινιανό και τα ελληνικά κολλέγια της Πάντοβας (σ. 160) θα έπρεπε να είχαν ειπωθεί πολύ νωρίτερα. Η ελληνική παραγωγή του τυπογραφείου Bortoli απομονώνεται από τις παράλληλες ιταλικές, αρμενικές κτλ. εκδόσεις του ίδιου τυπογραφείου. Ατεκμηριώτη παραμένει η κρίση ότι η τυπογραφική επιχείρηση Θεοδοσίου «υστερεί σε δυναμισμό απέναντι στην τυπογραφία Γλυκή και Σάρου» (σ. 160): ο Γεώργιος Κωνσταντίνου και ο Αγάπιος Λοβέρδος δεν ήταν μόνο επιμελητές των εκδόσεων του τυπογραφείου Θεοδοσίου (σ. 161), αλλά και επίσημοι «αναγνώστες» της βενετικής λογοκρισίας: όπως επισημάναμε και παραπάνω, η εικονική ένδειξη τόπου έκδοσης σε ορισμένα ελληνικά (αλλά και ξενόγλωσσα) βιβλία του τυπογραφείου Θεοδοσίου αποτελεί νόμιμη πρακτική στη Βενετία και με κανένα τρόπο δεν σημαίνει ότι ο Θεοδοσίου καταφεύγει «σε μεθόδους ολίγο θεμιτές» (σ. 161). Σύμφωνα με τους συγγραφείς, στον κύκλο της κρητικής ποίησης ανήκουν η *Ερωφίλη* και η *Θυσία του Αβραάμ*, όχι όμως και η *Ριμάδα Απολλωνίου* (σ. 161). Παρόλο που είναι πιθανή, η άποψη ότι το *Μυθολογικόν Συντίπα* πρωτοεκδόθηκε τον 16ο ή 17ο αι. (σ. 161) δεν τεκμηριώνεται. Άγνωστο τι εξυπηρετεί η παράθεση γραφικών αποσπασμάτων από τον «Κανόνα περιεκτικών...» του Δαπόντε (σ. 162). Η πρώτη εμφάνιση του Λαμπαντισιώτη «στη βιβλιοπαραγωγή» τοποθετείται γύρω στα 1750, και όχι το 1756, ενώ χρειάζεται να τονιστεί με περισσότερα στοιχεία και με χρήση όλης της διαθέσιμης βιβλιογραφίας η συμβολή του στη γνωριμία του νεότερου ελληνισμού με τον ανατολισμό.

Ο τίτλος «Προς τον 'Διαφωτισμό'», αλλά και η ύλη του *κεφαλαίου Γ'* πάσχουν από πολλές απόψεις. Το κεφ. δεν παρακολουθεί κάποια πορεία «προς» τον «διαφωτισμό», αλλά αναπτύσσει μερικά φαινόμενα, και τη δραστηριότητα ορισμένων συγγραφέων της εποχής του «διαφωτισμού» (ως, μάλιστα, το 1829). Η ιδιαίτερη αναφορά σε επιλεγμένους «χαρακτηριστικούς» συγγραφείς (που υπερεκτιμούνται, ως «φορείς κάποιων συλλογικών συνδρόμων και εκφραστές συλλογικών νοοτροπιών») είτε ξεπερνά τα «όρια» του βιβλίου (αναρωτιέται, π.χ., κανείς πόσο επιφανής μπορεί να είναι η θέση του Καταρτζή σε μια εργασία αφιερωμένη στο έντυπο βιβλίο) είτε υποκρύπτει σε διαβατικές ερευνητικές μόδες (πρβ., π.χ., την έμφαση στον Μοισιόδακα ή την έμφαση όχι μόνο στις αναμφισβήτητες προσπάθειες του Κοραή για το έντυπο, αλλά και στην προσωπική συγγραφική παραγωγή του). Τα τρωτά της γνωστής και από άλλα μέρη του βιβλίου, τυπικής «μεθόδου» των δύο συγγραφέων (αρκετά παραθέματα και γρήγορος σχολιασμός, προχώρημα με συνειρμικά άλματα) είναι πολύ πιο έκδηλα στο κεφ. αυτό. Μεγάλο μέρος των μεταφράσεων του 18ου αι. (σ. 169) έπρεπε να εξετάζονται πριν από το τμήμα «Ο κύκλος του Καταρτζή. Εκδόσεις-μεταφράσεις», στο οποίο τώρα εντάσσονται: η εξέταση των μεταφράσεων (και όχι μόνο του 18ου και 19ου αι.) χρειαζόταν να είναι αναλυτική και ακριβέστερη (και όχι, όπως συμβαίνει, ελλιπέστατη και υποκειμενική) και να γίνεται σε αυτοτελές

τμήμα του βιβλίου· είναι ανακριβής και ασαφής η άποψη (σ. 168) ότι «μεταφράσεις έργων της δυτικής ποίησης και της δυτικής λογοτεχνίας» (πρόκειται για πράγματα διαφορετικά;) «είχαν αρχίσει να γίνονται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα»· αναπόδεικτη και υπερβολική είναι, επίσης, η άποψη του Κ. Θ. Δημαρά που αναπαράγεται ασχολίαστη: «[...] ως τις αρχές του ΙΗ΄ αιώνα, δεν υπάρχει στην τουρκοκρατημένη Ελλάδα, καμία γνώση ξένων γλωσσών, κανένα ενδιαφέρον για τις σύγχρονες λογοτεχνίες και καμιά μετάφραση λογοτεχνικών έργων». Τα τμήματα «Ο τύπος» και «Λογοκρισία» δεν αναπτύσσονται με πληρότητα· ο *Λόγιος Ερμής* και μεταγενέστερα περιοδικά αναφέρονται πριν από τις εφημερίδες του τέλους του 18ου αι. κ.ε., αλλά και πριν από την περιγραφή των συνθηκών που επέτρεψαν ή ρύθμισαν τις σημαντικές εκδοτικές και τυπογραφικές αλλαγές στη Βενετία και τη Βιέννη του τέλους του 18ου-αρχών του 19ου αι.· οι εφημερίδες της Βιέννης και ο επτανησιακός τύπος εξετάζονται είτε ελάχιστα ικανοποιητικά είτε καθόλου.

Η σύλληψη του *κεφαλαίου Δ΄* δεν μπορούσε παρά να δημιουργεί εξαρχής δυσεπίλυτα προβλήματα. Ξεφεύγει από το χρονολογικό κριτήριο της διάταξης των προηγούμενων κεφ. και προσπαθεί είτε να αναπτύξει εκτενέστερα ορισμένα από τα ζητήματα που έχουν ήδη θιγεί προηγουμένως είτε να συμπληρώσει την ύλη με νέους παράγοντες που δεν έχουν ως τώρα συνυπολογιστεί. Φυσικά, εφόσον το υλικό της πρώτης από τις δύο αυτές κατηγορίες υποτίθεται ότι καλύπτει ολόκληρη την «πρώτη» περίοδο του ελληνικού έντυπου βιβλίου (15ος αι.-1830), θα μπορούσε να «διαχέεται», αρθρωμένο χρονολογικά, μέσα στα προγενέστερα κεφ. Επίσης, από τη στιγμή που οι συγγραφείς προέκριναν τούτη τη θεματική «κορωνίδα» του Α΄ μέρους του βιβλίου, η οργάνωσή της θα έπρεπε να είναι πιο προσεγμένη, και όχι ανορθόδοξη (ή και παράλογη) όπως είναι τώρα· λογικότερη θα ήταν η σειρά «Χρηματοδότηση» [των εκδόσεων] (τώρα, σ. 204-206) — «Συνδρομητές» (σ. 206) — «Τραβήγματα» (σ. 206-208) — «Βιβλιοκατάλογοι» (σ. 208, 217) — «Διακίνηση - Κυκλοφορία» (σ. 217-218) — «Αναγνωστικό κοινό» (σ. 189-190) και «Βιβλιοθήκες» (σ. 190-192, 201-204).

Με μη ικανοποιητικό τρόπο αντιμετωπίστηκαν και επιμέρους ζητήματα: Δεν διευκρινίζεται, όπου πρέπει, αν τα φαινόμενα που περιγράφονται αφορούν ολόκληρη την περίοδο 15ος αι.-1830 ή συγκεκριμένες εποχές, και αφθονούν τα πρωθύστερα, που δείχνουν και εδώ προχειρότητα και συνθετική αδυναμία. Ο υπότιτλος «Αναγνωστικό κοινό» υποτιμά τον σημαντικό παράγοντα της «ακρόασης». Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, το θέμα της «αυξημένης φθοράς» του θρησκευτικού εντύπου και του «λαϊκού αναγνώσματος» δεν οφείλεται τόσο στο ότι οι εκδόσεις ήταν «ολιγοσέλιδες» και «μονοδιάστατες» (;) — αυτό δεν ισχύει παντού—, όσο, κυρίως, στην τιμή τους και στον «προσανατολισμό/στάση» του κοινού απέναντι στις συγκεκριμένες αυτές κατηγορίες βιβλίου. Όσο το φαινόμενο των συνδρομητών δεν έχει αναλυθεί συστηματικά (οι σχετικές έρευνες δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί στο σύνολό τους), θα ήταν καλό να αποφεύγονται διατυπώσεις του είδους «προτιμήσεις», «βιβλία που ευνοούν», «πελατεία του βιβλίου» (σ. 190). Το χρυσοστομικό μότο στο τμήμα «Οι βιβλιοθήκες» είναι πολύ παλαιότερης εποχής, άκαιρο, και αφορά χειρόγραφα και όχι έντυπα· το ίδιο ισχύει για όσα λέγονται για το βυζαντινό και μεταβυζαντινό χειρόγραφο βιβλίο (σ. 190 κ.ε.). Είναι δύσκολο να μιλά κανείς για (ειδική) «διορατική πολιτική» του Μεχμέτ Β΄ απέναντι στο Πατριαρχείο (σ. 192), εφόσον

ανάλογες πρακτικές αποτελούσαν συνηθισμένη και παλαιότερα τακτική του Ισλάμ. Οι βιβλιοθήκες των ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς, η βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων κ.ά. θα άξιζε να παρουσιαστούν πολύ πιο διεξοδικά (σε σύγκριση, π.χ., με την ποσότητα των όσων λέγονται για τον Κοραή). Η χρήση του όρου «προεπαναστατικές δημόσιες βιβλιοθήκες» (αντί, π.χ., βιβλιοθήκες κοινοτήτων ή σχολείων, ή, έστω, «βιβλιοθήκες ανοιχτές σε ευρύτερο κοινό») θα ήθελε διευκρινίσεις (σ. 203). Στο τμήμα «Χρηματοδότηση» δεν λέγεται τίποτε για τον Γλυζούνη, και λέγονται πολύ λίγα για άλλους γνωστούς «συνεταιρισμούς» εκδοτών-τυπογράφων. Η δημοσίευση του πίνακα συνδρομητών στα έντυπα δεν γίνεται, ίσως, απλώς για να αποδοθούν οφειλόμενες τιμές, αλλά και για λόγους διαφημιστικούς. Το τμήμα «Τραβήγματα» περιέχει αρκετές ασάφειες και δεν αξιοποιεί όλα τα διαθέσιμα στοιχεία (π.χ. για τον 16ο αι., για τις αρχές του 19ου αι., κ.ά.). Η αναφορά στους βιβλιοκαταλόγους του 16ου και 17ου αι. έπρεπε να προηγείται πριν από την αναφορά στον αυτοτελή έντυπο κατάλογο του Σάρου (1720, ο οποίος, άλλωστε, δεν είναι ο πρώτος του ίδιου τυπογραφείου), ενώ δεν λέγεται τίποτε για τον τρόπο σύνθεσης των καταλόγων και παρουσίας των λημμάτων μέσα σ' αυτούς. Εντελώς ανεπαρκή είναι όσα λέγονται στο τμήμα «Διακίνηση-Κυκλοφορία» και εδώ, τα πρωτότερα δημιουργούν τεράστια σύγχυση, περιγράφεται η χερσαία διάσταση του διαμετακομιστικού εμπορίου (ενώ η διάσταση αυτή είναι πολύ λιγότερο σημαντική για τη διακίνηση του έντυπου βιβλίου) και λείπουν τα τελικά συμπεράσματα (όπως, άλλωστε, και στα περισσότερα τμήματα του βιβλίου).

Η βιβλιογραφική ενημέρωση των «Σημειώσεων» είναι, γενικά, ικανοποιητική, παρόλο που από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία δυσανάλογη έμφαση δίνεται στη γαλλική. Πάρα πολλές από τις πληροφορίες και τις αναπτύξεις που περιέχονται σε «Σημειώσεις» των κεφ. του Α' μέρους θα έπρεπε να μεταφερθούν στο κυρίως κείμενο. Συχνά δεν περιλαμβάνεται η πρόσφατη βιβλιογραφία (κυρίως των χρόνων 1981 κ.ε.), παρά μόνον επιλεκτικά (και με κριτήρια που δεν επεξηγούνται, ή φαίνεται να ρυθμίζονται από τις προσωπικές συμπάθειες των δύο συγγραφέων).

Ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις: Τα βιβλιογραφικά κενά που επισημαίνονται στη σημ. 53 δεν σημαίνουν, απαραίτητα, και πραγματικά εκδοτικά κενά, και τα πορίσματα για τους ρυθμούς επανέκδοσης των γραμματικών είναι επισφαλής. Το φαινόμενο των «βιβλιοτάφρων», που περιγράφεται στη σημ. 94, δεν αφορά μόνο «τις διαφορετικές νοοτροπίες που εκδηλώνονται σε τούτη την εποχή» [τον 15ο αι.; τον 17ο αι.], αλλά φαινόμενο και άλλων εποχών, όπως του Μεσαίωνα κτλ. Οι ανακρίβειες του Κ. Μέρτζιου για τον θεσμό των Αναμορφωτών του Πανεπιστημίου της Πάντοβας δεν θα έπρεπε να αναπαραχθούν, στη σημ. 105, όπου χρειαζόταν να προστεθούν νεότερα δημοσιεύματα για τις σχετικές ενδείξεις του βενετικού αρχαιικού υλικού. Ελλιπής η βιβλιογραφία για τον Γλυζούνη (σημ. 133), για το Ελληνικό Γυμνάσιο και το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης (σημ. 149), για τις εκδόσεις βιβλίων σε αραβική γλώσσα (σημ. 156), για τον *Απολλώνιο* (σημ. 173, 174), για τους Μαυροκορδάτους (σημ. 207), για το *Μυθολογικόν Συντίπα* και το *Αραβικόν Μυθολογικόν / Νέα Χαλιμά* (σημ. 292, 317), για τα κινητά τυπογραφεία του Αλέξανδρου Ύψηλάντη (σημ. 382), για τη *Νέα Ιστορία Αθήσθη του Κιθηραίου* και τις ενδείξεις της βενετικής λογοκρισίας (σημ. 395), για τις βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης (σημ. 407, 431), για τις επιδημίες στη Ν.Α. Ευρώπη και τη Μεσόγειο (σημ. 476), για το εμπόριο του βιβλίου (σημ. 479). Κάτω από τον όρο «επανεκδόσεις» εντάσσονται, στη σημ. 168, και οι πρώτες εκδόσεις ορισμένων αιθαϊκών αναγνωσμάτων, ενώ οι υπολογισμοί των ποσοτικών αναλογιών ανάμεσα σε τρεις κατηγορίες βιβλίου (θρησκευτικό βιβλίο, λαϊκό ανάγνωσμα, λόγιο βιβλίο) ως τον 18ο αι. είναι, ακόμη, εντελώς πρώιμες και επισφαλείς. Στη σημ. 170 δεν αναφέρονται όλες οι υπάρχουσες φωτομηχανικές επανεκδόσεις

που αφορούν «λαϊκά αναγνώσματα» και άλλες λογοτεχνικές εκδόσεις του 16ου-18ου αι., και είναι ανακριβές ότι όλες οι εκδόσεις του κώδικα Gr. Rag. 467 της Βαυαρικής Κρατικής Βιβλιοθήκης «κυκλοφόρησαν... με τη συνεργασία Κουνάδη - Da Sabio». Οι ειδολογικοί χαρακτηρισμοί της σημ. 171 δεν επεξηγούνται. «Πεζή μορφή» της *Διηγήσεως Αλεξάνδρου* δεν είναι μόνο μία (σημ. 175). Όσα θίγονται, συνοπτικά και ατεκμηρίωτα, στη σημ. 380, για τη στάση της τουρκικής διοίκησης απέναντι στην είσοδο ελληνικών εντύπων στην Οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούν μείζον θέμα, που έπρεπε να αναπτυχθεί στο κυρίως κείμενο. Μεγαλύτερη, απ' ό,τι χρειαζόταν, βαρύτητα δίνεται στις πληροφορίες για τα αναγνώσματα του Ανδρέα Ζαΐμη (σημ. 440), ενώ είναι περιττό οι συγγραφείς του βιβλίου να επαινούν τα δικά τους δημοσιεύματα (σημ. 478: «Ετούτη η εργασία... διαφωτίζει καλά την κίνηση του βιβλίου...»).

Οι παρατηρήσεις για το μέρος Α' του βιβλίου θα μπορούσαν να σταματούν εδώ, αν έλειπαν ορισμένες εμφανείς ατέλειες στη γλώσσα και την έκφραση, λάθη και τυπογραφικά παροράματα.

Οι γλωσσικές και εκφραστικές αστοχίες, υπερβολές ή εκζητήσεις ανήκουν στις ίδιες κατηγορίες με αυτές που επισημάνθηκαν παραπάνω, στην εξέταση του «Προλόγου» της έκδοσης: «ετούτη την εποχή (σ. 15' κ.α., *passim*, «ετούτος, -η, -ο» κτλ.), «προσοικειώστη» (σ. 15), «στην περίοδο οπού...» (σ. 16), «κατασταίνει» (σ. 25), «η ελληνική γραφή με τους τόνους, τα πνεύματα και τα πολυποίκιλα [ποιας] βοηθητικά σημεία» (σ. 31), «Μοδένα» (σ. 31), «τα αντίτυπα όσα δεν είχαν διαθεθεί» (σ. 53' κ.α., *passim*, με κακή χρήση της ίδιας αντωνυμίας), «έκδοση... πραγματοποιημένη» (σ. 54' κ.α., *passim*, με λανθασμένη χρήση των μετοχών), «εκδόσεις έμορφες» (σ. 54), «προσωπικότητα που διέπει την παραγωγή» (σ. 69), «μας επιτρέπουν να προσοικειωνόμαστε στις συνθήκες» (σ. 114), «που» (αντί «οπότε», σ. 157, κ.α.), «ένδοσμα» (σ. 158), «έντονα αναπτυγμένη τη συνείδηση της απελευθέρωσης του Γένους» (σ. 158), «οπού» (αντί «κατά την οποία», σ. 160, κ.α.), «μεθόδους ολίγο θεμιτές» (σ. 161), «διαπραγματεύση του θέματος» (σ. 189), «μια μεγάλη στιγμή του ελληνισμού, η διαδοχική και ολοκληρωτική κατάκτησή του από τους Οθωμανούς αποτελεί κάθε φορά την αφετηρία για την ενασχόλησή μας με τις βιβλιοθήκες του ελληνικού χώρου» (σ. 191), «οι άνθρωποι αυτοί υπήρξαν πρωθυμείς για την εποχή τους, πρόδρομοι...» (σ. 203), «σε μια τόσο μεγάλη διάρκεια όπως αυτή την οποία διαπραγματεύομαστε» (σ. 206), «διαπραγματεύεται διεξοδικά ο Η. Βροννη» (σ. 228), κ.ά.

Η ορθογράφηση των παραθεμάτων από παλαιότερα κείμενα, «μικτά» ή καθαρότερα δηλώδη, θα έπρεπε να ακολουθεί ένα ενιαίο και ικανοποιητικό σύστημα, και η στίξη τους χρειάζεται ρύθμιση· αντί γι' αυτό, επικρατεί απόλυτη αταξία, και φετιχιστική προσήλωσή ακόμη και στα λάθη των παραθεμάτων (π.χ. σ. 205: «ότε» αντί «ό τε» «καταληφθέντα» αντί «καταλειφθέντα», κ.ά.). Επίσης, «τώβαλε» αντί «τό 'βαλε» (σ. 52), «θέλομεν τό γνωρίση... θέλομέν τους δώση» αντί «... γνωρίσει... θέλομεν τους δώσει» (σ. 56), «Σ' τούς... πενήντα... σ' τό... τ' [αντί «τ'» = «τι»]... σ' τήν... φυλαμμένον... κασσέλλα... πώς [αντί «πώς»]... σ' τήν... όπου [αντί «όπου»]» (σ. 113), «τίς Ταρίφαις με πόσαις» (σ. 139), κ.ά. πολλά (πρβ., π.χ., σσ. 166, 169, 188 —σε παράθεμα από τον Σολωμό!—, 205, 228, 229, 230, 236, 238, 242, 244).

Λάθη: «Sabio» ή «Da Sabio» (αντί «Nicolini da Sabbio», σ. 52 κ.ε.), «βασιλέα της Γαλλίας Κάρολο Ε' (Charles Quint)» (σ. 72), «ο Ιππόλυτος Βαλέρις, τυπογράφος Βενετσιάνος» (σ. 205, ενώ στη σ. 288, στο κείμενο της E. Layton: «Ένα άλλο μέλος της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας, που χρημάτισε εκδότης ελληνικών βιβλίων ήταν ο Ιππόλυτος Βάλερις ή Βάρελις...»), «του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου του Ε'» (σ. 208). Προτιμότερο θα ήταν να γράφεται «Καρχελλάριος» και όχι «Καρχελλάρης» (σ. 73 κ.ε.).

Τυπογραφικά παροράματα: «ελληνική» (σ. 12), «πρέπει» (αντί «πρέπει», σ. 69), «chiesia» (αντί «chiesa», σ. 91), «Byzantine» (αντί «Byzantina», σ. 229), «Récueil» (αντί «Recueil», σ.

232), «Byzantine libraries, in James Westfall Thomson» (σ. 239), «Σελίκη» (αντί «Σελέκη», σ. 244).

Το Β' μέρος του βιβλίου («Η τεχνική του βιβλίου», σ. 255, ή, με δεύτερο τίτλο, σ. 257: «Η ελληνική τυπογραφία») έχει συνταχθεί από την E. Layton. Στόχος του είναι να δώσει ένα σύντομο χρονικό της «ελληνικής τυπογραφίας». Και εδώ, από τις 67 σελίδες, το καθαυτό κείμενο, μαζί με τις «Σημειώσεις», δεν ξεπερνά τις 32 σελίδες (οι υπόλοιπες καταλαμβάνονται από εικόνες ή είναι λευκές). Η γενική εντύπωση που δίνει το Β' μέρος της έκδοσης είναι ότι αποτελεί μια συστηματικότερη «περίληψη» ή «διάγραμμα» των ζητημάτων που εξετάζει ο υπόλοιπος τόμος. Ο διαχωρισμός από το Α' μέρος δεν φαίνεται να υπακούει σε ουσιαστικούς λόγους (παρά μόνο, ίσως, στην αδυναμία συντονισμού ή συνεργασίας των τριών συγγραφέων): πολλά από τα ζητήματα του Β' μέρους έχουν θιγεί στο Α', με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές και ποικίλες επικαλύψεις: αλλά και λογικά, το μέρος Β' θα έπρεπε να προηγείται του Α', οπότε το τελευταίο αυτό θα αποτελούσε μια αναλυτικότερη εξέταση σημείων του πρώτου.

Ωστόσο, έτσι όπως έχει η έκδοση, το μέρος Β' είναι το μόνο του βιβλίου που αξιοποιεί και πρωτότυπη ερευνητική εργασία της συγγραφέως του, που έχει μελετήσει, συστηματικά, πράγματα και πρόσωπα του 16ου αι., έχει συμβάλει με άλλες εργασίες της στη βιβλιογραφική και πραγματολογική τεκμηρίωση πολλών φαινομένων και ετοιμάζει διεξοδικότερη εργασία για τα τυπογραφεία, τους τυπογραφικούς χαρακτήρες, και άλλα τεχνικά ζητήματα της πρώιμης φάσης του ελληνικού εντύπου. Η πραγμάτευση γίνεται με τρόπο πολύ πιο ικανοποιητικό απ' ό,τι στο Α' μέρος του βιβλίου, η περιγραφή και η διατύπωση είναι λιτότερη και ακριβέστερη.

Το μέρος Β' είναι ενιαίο, δεν διαιρείται σε κεφάλαια, αλλά σε τέσσερα επιμέρους τμήματα: «Εισαγωγικά» (σ. 257-258: αποτελούν απλώς μια σύντομη περίληψη των περιεχομένων του Β' μέρους), «Ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία και η εξέλιξή τους» (σ. 258-267), «Λίγα λόγια για την παραγωγή των πρώτων ελληνικών βιβλίων» (σ. 267-269), «Τυπογράφοι ελληνικών κειμένων και κέντρα ελληνικής τυπογραφίας» (σ. 269-299).

Στο τμήμα για τα «Ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία...» η πραγμάτευση αφορά την περίοδο 1465 κ.ε. (και όχι μόνο 1476 κ.ε., όπως αναγράφεται στον τίτλο του βιβλίου): είναι πιο διεξοδική για τον 15ο και 16ο αι., ελάχιστα όμως διαφωτιστική και ικανοποιητική για την περίοδο από τον 17ο αι. κ.ε.

Από τις επιμέρους παρατηρήσεις, που μπορούν να διατυπωθούν εδώ, σημειώνουμε τις εξής:

Η τεχνική ορολογία δεν επεξηγείται σχεδόν ποτέ (έτσι, π.χ., για τις κατηγορίες-ομάδες των εντύπων: «ρωμαιοελληνική», «ελληνολατινική», «ελληνορωμαϊκή», «παλαιότερη ελληνική», «παλαιότερη πρώιμη ελληνική», κ.ο.κ.), ενώ λείπει η αντίστοιχη εικονογράφηση, που έπρεπε να παρακολουθεί παράλληλα το κείμενο. Όσα λέγονται για την έκδοση των *Ερωτημάτων* του Χρυσολωρά και το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης Riccardiana της Φλωρεντίας (σ. 259) είναι ασαφή. Η υιοθέτηση της άποψης ότι «η απόφαση του Άλδου να χρησιμοποιήσει τη σύγχρονη κυρτή γραφή [των ελληνικών χειρογράφων] με τα άπειρα συμπλέγματα και βραχυ-

γραφίες ήταν ανασταλτική όχι μόνο για τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας, αλλά και για την εξέλιξη των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων» και ότι «τυπογραφικοί χαρακτήρες που στηρίζονταν σε τέτοια ορθοσκοπικά κάθε άλλο παρά απόλαυση ήταν για τον ήρεμο αναγνώστη και μειονέκτημα για όσους δεν είχαν εκπαιδευτεί στα συστήματα στενογραφίας της εποχής τους» (σ. 264-265) δεν λαμβάνει υπόψη την παράλληλη αξία της διασύνδεσης χειρογράφων-εντύπων και το ειδικό (και συνήθως ενημερωμένο) αναγνωστικό κοινό των εκδόσεων αυτών. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο αριθμός των 67 ελληνικών αρχτύπων (σ. 265) είναι συντηρητικός, εφόσον η βιβλιογραφική έρευνα βρίσκεται ακόμα σε καθυστέρηση. Ενώ η εξέλιξη των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων σε πολλές χώρες της Δ. Ευρώπης ως και τις αρχές του 19ου αι. παρακολουθείται συνοπτικά (σ. 267), το πολύ σημαντικότερο ζήτημα της εξέλιξης (ή τυποποίησης) τους στην Ιταλία μένει αδιερεύνητο.

Έμφαση στον 15ο και 16ο αι. δίνεται και στο τμήμα «*Λίγα λόγια για την παραγωγή των πρώτων ελληνικών βιβλίων*», που αφορά ζητήματα σύνθεσης και εμφάνισης του εντύπου (σελίδα τίτλου, κολοφώνας, τυπογραφικά θέματα, εικονογράφηση, χαρτί, στάχωση). Το γεγονός ότι η διερεύνηση των ίδιων αντικειμένων δεν επεκτείνεται —εκτός από σπάνιες περιπτώσεις— πέρα από την τρίτη δεκαετία του 16ου αι. είναι οδυνηρό.

Κάποτε υπάρχουν και μικρά σφάλματα ή παραλείψεις: Δεν διευκρινίζεται ποιος από τους Nicolini da Sabbio τυπώνει το *Τριώδιο* του 1522 (σ. 268) και τις εκδόσεις του Damiano di Santa Maria (σ. 269). Με ξυλογραφίες, στις αρχές του 16ου αι., δεν διακοσμήθηκε η *Φιλλάδα*, αλλά η *Ριμάδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (η ίδια σύγχυση επαναλαμβάνεται και στη σ. 287).

Πολύ χρήσιμη είναι η χρονολογική άρθρωση του τμήματος «*Τυπογράφοι ελληνικών κειμένων και κέντρα ελληνικής τυπογραφίας*» (από τον Δαμιλά στο Μιλάνο ως τα τυπογραφεία της επαναστατημένης και ελεύθερης Ελλάδας), παρόλο που εδώ, όπως παρατηρήθηκε και αλλού, επαναλαμβάνονται, ή διατυπώνονται διαφορετικά, πράγματα που έχουν ήδη ειπωθεί στο Α' μέρος.

Μερικά ειδικότερα σχόλια: Το μεγάλο αρχαιόγλωσσο παράθεμα των σ. 269-270 θα ήταν καλό να συνοδεύεται από μετάφραση (το ίδιο ισχύει και για όλες τις ανάλογες περιπτώσεις του τόμου). Η εκδοτική δραστηριότητα των κληρονόμων του Άλδο δεν παρακολουθείται, ενώ οι εκδόσεις κλασικών συγγραφέων από τον Άλδο πρέπει να θεωρηθούν πρόδρομοι των «στερεότυπων» εκδόσεων του 19ου και 20ού αι., μάλλον, παρά των «βιβλίων της τσέπης» (σ. 271). Η δραστηριότητα του Ν. Σοφιανού έπρεπε να εξετάζεται ύστερα από το τμήμα για τον Α. Κουνάδη· δεν τεκμηριώνεται η άποψη ότι «δεν έχει δοθεί αρκετή προσοχή» στις ιδέες του Σοφιανού για τη νεοελληνική παιδεία και τις μεταφράσεις στην ομιλουμένη (σ. 285). Στην εξέταση των Nicolini da Sabbio, Α. Κουνάδη και D. di Santa Maria (σ. 286-287) η σειρά της πραγμάτευσης θα έπρεπε να ήταν διαφορετική, η διατύπωση «οικογενειακό ή προσωπικό σήμα» δεν αποδίδει ακριβώς τη «*marque parlante*» του Κουνάδη, η παραγωγή των Κουνάδη-Nicolini da Sabbio - Damiano di Santa Maria δεν περιλάμβανε μόνο δύο κατηγορίες βιβλίου (leitourγικά, «λαϊκές φυλλάδες»). Το τμήμα που αφορά άλλους τυπογράφους της Βενετίας δεν αναπτύσσεται ικανοποιητικά, ιδιαίτερα για τον 17ο και τον 18ο αι. (π.χ. ελάχιστος λόγος γίνεται για τους Pinelli και τους Giuliani, και καθόλου για τους Zatta, Gerardi, Finozzi κ.ά.), ενώ δεν λείπουν και μικρά σφάλματα (π.χ. στη σ. 288 η *Λογαριαστική* αναφέρεται ως έκδοση τότε του 1568 και τότε του 1569). Η αναφορά στα εκτός Βενετίας «κέντρα» της ελληνικής τυπογραφίας είναι γενικά επαρκής (με ασθενέστερο σημείο τον υποτονισμό της εκδοτικής παραγωγής των Επτανήσων, σ. 297). Τέλος, το συγκινησιακά φορτισμένο καταληκτικό συμπέρασμα, ότι με τα

τυπογραφεία του 1828 κ.ε. στην Αθήνα, τη Σύρα και το Ναύπλιο (ούστερα από τρειςήμισι αιώνες περιπλανήσεων και εξορίας η ελληνική τυπογραφία είχε επιτέλους εγκατασταθεί στη χώρα της» (σ. 299), δεν είναι απόλυτα ακριβές και μένει μετέωρο: η ελληνική τυπογραφία δεν «περιπλανήθηκε» ούτε «εξορίστηκε» ποτέ, ώστε να ξαναγυρίσει στον ελλαδικό χώρο του 1828-1830· απλούστατα, δεν δημιουργήθηκε ούτε ξεκίνησε από εκεί.

Οι πλούσιες «Σημειώσεις» του μέρους Β΄ καλύπτουν, γενικά, με τρόπο ικανοποιητικό τη βιβλιογραφία. Πάντως, ορισμένες περιορίζονται μόνο σε πολύ παλαιότερη βιβλιογραφία (π.χ. σημ. 1-4) ή χρειάζονται ριζική βελτίωση (π.χ. σημ. 153, 156, 188).

Σε σύγκριση με το Α΄ μέρος, το μέρος Β΄ του τόμου είναι απαλλαγμένο από εκφραστικές ατέλειες, χαλαρότητες και εκζητήσεις.

Οι εξαιρέσεις είναι λίγες: π.χ. σ. 257 «αποικία» (αντί «απαρκοκία»), σ. 268 «έμορφες ξυλογραφίες», σ. 289 «το τυπογραφείο... ονομαζόταν Ex Typographia Salicata». Λάθη και τυπογραφικά παροράματα του Β΄ μέρους: «Ήμπεριου» αντί «Ίμπεριου» (σ. 287), «Ήτεπολώνιος» αντί «Ντεπολώνιος» (σ. 288), «histore» αντί «histoire» (σ. 328), «all» αντί «all» (σ. 328), «manuscripts» αντί «manuscrits» (σ. 328), «sechzennten» αντί «sechszennnten» (σ. 330), «έπιμελεία» αντί «έπιμελεία» (σ. 330), «octodoxā» αντί «ortodoxā» (σ. 332).

Η διακόσμηση καλύπτει, όπως είπαμε, σημαντικό μέρος του βιβλίου-λευκώματος και προσφέρει, συχνά, πολύτιμη βοήθεια στον αναγνώστη. Η ποιότητα των φωτογραφιών είναι συνήθως εξαιρετική (αν εξαιρέσει κανείς ελάχιστες περιπτώσεις, όπως π.χ. την αναπαραγωγή της «Χάρτας του Ρήγγα» στον ένθετο φάκελο) και το ποσοστό των έγχρωμων πινάκων είναι σημαντικό. Η γκάμα των θεμάτων της διακόσμησης είναι πλατιά· ωστόσο, δεν παρακολουθεί με συνέπεια και αντιστοιχία το κείμενο, αλλά συγκεντρώνεται σε ορισμένα σημεία του τόμου (σ. 14, 17-24, 33-48, 57-68, 77-88, 97-108, 117-132, 141-156, 173-184, 193-200, 209-216, 245-252, 261-264, 273-284, 294-295, 301-324, 337-344). Κύρια άλλα μειονεκτήματα της επιλογής των πινάκων και της κατανομής τους μέσα στο βιβλίο είναι: η έλλειψη χρονολογικής τάξης και (κάποτε) θεματικού ή λογικού ειρμού· η απουσία ή πολύ μειωμένη παρουσία εικόνων από συγκεκριμένες κατηγορίες εντύπων (π.χ. από τα καθαρά λογοτεχνικά έντυπα, τον περιοδικό τύπο, τους χάρτες και πορτολάνους, τα μονόφυλλα κ.ά.) και από συνοδευτικό-υποστηρικτικό υλικό (π.χ. από περισσότερα δείγματα τυπογραφικών στοιχείων, από δείγματα τυπογραφικών δοκιμιών / χειρογράφων τυπογραφείου, κ.ά.)· η χρησιμοποίηση εικονογραφικού υλικού άσχετου, ή πολύ λίγο σχετικού με το ειδικό αντικείμενο του βιβλίου.

Ειδικότερα: Οι πίνακες αριθ. 1-9, 89, 112, 168-169, 174 (χειρόγραφα, στάχωση χειρογράφων), 23, 30-34, 57, 64, 97, 102-104, 106-108, 142, 165 (προσωπογραφίες, συχνά ξένων, ή πολύ νεότερων προσώπων), 36-37 (πρβ. και ένθετο φάκελο), 88-90α, 91-93, 105, 139, 147-150, 152, 160, 161, 162 (τοιχογραφίες, υδατογραφίες, επιγραφές, λιθογραφίες, χαλκογραφίες κ.ο.κ.), 140-141 (φωτογραφίες της Γενναδείου και της Εθνικής Βιβλιοθήκης) αφορούν είτε άσχετο είτε εντελώς παραπληρωματικό υλικό, και προσφέρουν ελάχιστες υπηρεσίες στον αναγνώστη του βιβλίου. Μερικά χτυπητά παραδείγματα: οι δύο τοιχογραφίες των μέσων του 18ου αι. (Τσαρίτσανη, εκκλησία Αγ. Νικολάου), αριθ. 88, 90α, φαίνεται να εντάσσονται στο

βιβλίο απλώς και μόνο για να πλαισιώσουν (μη σχετικά) αποσπάσματα του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού* του Κ. Θ. Δημαρά και της *Αθλιότητα των δοκησιόφρων* (σσ. 118, 377), ενώ άδηλος μένει ο λόγος της ύπαρξης του αριθ. 112 («παράσταση δράκου που τρώγει την ουρά του», από χειρόγραφο): οι αριθ. 91-92, 140-142, 147, 150-152 αφορούν όψιμα έργα που ξεφεύγουν από τα χρονικά όρια του βιβλίου (ο αριθ. 152, μάλιστα, αποδίδει έργο του Κ. Παρθένη!): η μεταγραφή της επιγραφής στη λεζάντα του αριθ. 139 έχει πάρα πολλά λάθη: το σήμα του αριθ. 148 ανήκει στον Α. Ψυχάρη και όχι στον Γω. Ψυχάρη: ο αριθ. 160 δεν έχει καμιά σχέση με το βιβλίο (λιθογραφία του Μιστρά) και η λεζάντα δίνει στοιχεία παραπειστικά («Ο Μιστράς, κέντρο παιδείας την τελευταία βυζαντινή περίοδο, συνεχίζει την παράδοση και στα μεταγενέστερα χρόνια»). Σε διαφορετική θέση, από αυτήν που έχουν μέσα στον τόμο, θα έπρεπε να βρίσκονται οι αριθ. 16-21 (μαζί με τους αριθ. 210 κ.ε.), 117-119 (μαζί με τους αριθ. 210 κ.ε.), ενώ οι σειρές των αριθ. 25 κ.ε., 40-49, 52-56, 58-61, 65-81, 94-99, 117α'-ι', 118α'-ιβ', 119α'-θ', 143-158, 178-208, 210 κ.ε., 241-247 χρειάζονταν αναδιάταξη που να παίρνει υπόψη τη χρονολογική τους σειρά.

Η «Βιβλιογραφία» αρθρώνεται σε τρία μέρη: «I. Βιβλιογραφίες-Κατάλογοι» (σ. 347-350), «II. Γενικά έργα» (σ. 350), «III. Ειδικά θέματα» (σ. 350-359). Είναι ενημερωμένη ως το 1983, παρόλο που ορισμένες παραλείψεις μένουν ανεξήγητες.

Στο πρώτο μέρος, οι ποικίλες «προσθήκες» στις «βασικές» ελληνικές βιβλιογραφίες θα έπρεπε να τυπώνονται με άλλα στοιχεία, ή να προσαρτώνται εμφανέστερα στα έργα-αφετηρίες: ο κατάλογος των «προσθηκών» δεν είναι πλήρης (δεν αποδελτιώνεται εξαντλητικά ούτε και το οικείο στις συγγραφείς περιοδικό *Ο Ερασιστής*): τα *Δοκίμια...* του τυπογραφείου Γλυκή (1812: δεν σημειώνεται η πρόσφατη ανάπτυξή τους) δεν ανήκουν, βέβαια, στις «Βιβλιογραφίες - Καταλόγους» (άλλωστε, αναγράφονται και στο τρίτο μέρος της «Βιβλιογραφίας», σ. 351-352): λείπουν αξιόλογες ξένες βιβλιογραφίες, όπως, π.χ., ο *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, Aureliae Aquensis 1962 κ.ε.*

Από το εντελώς ανεπαρκές δεύτερο μέρος της «Βιβλιογραφίας» λείπουν πολλά χρήσιμα γενικά έργα για την Αναγέννηση, την ιστορία και την τέχνη της τυπογραφίας, την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, κ.ά., ενώ δεν προσφέρουν ουσιαστικά τίποτε, για το αντικείμενο του βιβλίου, τα έργα των Η. Ahnweiler, P. Lemerle και Δ. Α. Ζακυθνού που αφορούν βυζαντινά θέματα.

Πολλά απαραίτητα λήμματα λείπουν και από το τρίτο μέρος της «Βιβλιογραφίας», ενώ στο κείμενο του βιβλίου δεν χρησιμοποιούνται όλα τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στη «Βιβλιογραφία»: εμφανείς είναι οι ελλείψεις ιδιαίτερα στον τομέα των κριτικών ή φωτοαναστατικών εκδόσεων εντύπων της εποχής (π.χ. του Σπανού, του Απόκοπου, του Απολλώνιου, της *Ιλιάδος* του Λουκάνη, της *Ιστορίας της Σωσάννης*, πολλών έργων της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής, κ.ά.): αναφέρονται, κακώς, εδώ πολλά λήμματα που ανήκουν στα «Γενικά έργα»: οι επιλεκτικές διευκρινίσεις για το περιεχόμενο μερικών λημμάτων (π.χ. στο δημοσίευμα της Α. Κουμαριανού για τους Θ. Φαρμακίδη και Κ. Ασώπιο) δεν είναι δικαιολογημένες και, εφόσον γίνονται, θα έπρεπε να γενικευθούν.

Το «*Ευρετήριο*» κυρίων ονομάτων και θεμάτων παρουσιάζει αρκετά προβλήματα. Παρόλο που κάποτε διορθώνει, σιωπηρά, λάθη του κυρίως κειμένου (όπως, π.χ., στη σ. 367: «Κάρολος Ε' (Charles Quint), βασις Ισπανίας» και «Καγκελλάριος» αντί «Καγκελλάρης» —όχι όμως και στη σ. 365: «De Poloni Domenico ('Ητεπολώνιος)» ή στη σ. 366: «'Ητεπολώνιος»), ακολουθεί αλφαβητικό σύστημα αμέθοδο και δύσχρηστο, δεν υπάγει πάντοτε τους τίτλους έργων

στους αντίστοιχους συγγραφείς, δεν μεταφέρει πάντοτε τα ξένα κύρια ονόματα στο «λατινικό» τμήμα του ευρετηρίου, παρουσιάζει κάποτε διπλά λήμματα για τα ίδια πρόσωπα ή πράγματα και δεν αποδελτιώνει ικανοποιητικά το κείμενο σε ό,τι αφορά τα θέματα που επιλέγονται στην ευρετηρίαση.

Ένα ευρετήριο έχει χρηστικούς στόχους και δεν μπορεί να υπόκειται στις ιδιοτροπίες των συντακτών του. Τους στόχους αυτούς δεν τους υπηρετούν, φυσικά: το αλφαβητικό σύστημα, όπου αλλού λαμβάνονται υπόψη, π.χ., και τα άρθρα κτλ. στην αρχή των τίτλων, αλλού όμως όχι (πρβ. «*Αι θείαι Λειτουργίαι*», βλ. *Θείαι Λειτουργίαι*», αλλά «*Αι τύχαι του Τηλεμάχου*»): η αποσύνδεση μεγάλου αριθμού έργων από τον (γνωστό) συγγραφέα τους («*Αδελφική Διδασκαλία*», σ. 361, κ.ε.): η καταχώριση στο «ελληνικό» τμήμα του ευρετηρίου πολλών ξένων προσώπων (από το λήμμα «*Βαλδιπέρας*» κ.ε.) χωρίς αναφορά ή παραπομπή στον αντίστοιχο ξενόγλωσσο τύπο: η διπλή καταχώριση («*Barboni*» και «*Μπαρμπόν*»: «*Πεισίδιος Σεραφείμ*» και «*Σεραφείμ Πισιδίας*»: «*Ο Φίλος του Νόμου*» και «*Φίλος του Νόμου*»): η αυθαίρετη επιλογή θεματικών λημμάτων που είτε δεν είναι εντελώς απαραίτητα (π.χ. «*αστοί*», «*αφορισμοί*», «*βιοπορισμός*», «*αγνώση*», «*αγούστο*», «*Ελλάδα*», «*αυγεία*» κ.ά.), είτε χρειάζονται να επεκταθούν και σε πολλά άλλα, είτε είναι, σε τελική ανάλυση, άχρηστα, αφού αφορούν όρους που διατρέχουν ολόκληρο το βιβλίο (π.χ. «*αναγνώστης - αναγνωστικό κοινό*», «*ανατυπώσεις*», «*βιβλιογραφία*», «*γραφή*», κ.ά. πολλά): ο ελλιπής καταρτισμός ορισμένων καίριων θεματικών λημμάτων (π.χ. στο λήμμα «*βιβλία (-ο)*» δεν συμπεριλαμβάνονται τα «*ρωμαιοελληνικά*», «*φραγκοχιώτικα*»).

Στα μειονεκτήματα αυτά πρέπει να προστεθούν: η συχνή υιοθέτηση της ορθογραφικής ρευστότητας του κυρίως κειμένου (π.χ. «*Ανδραγαθείας*», «*Ρωδολίνος*» κ.ά.: «*Βοστώνη*», αλλά «*Γλασκόβη*», «*Λιψία*» κ.ο.κ.: «*Σκότζιας*», «*Λαμπαντιζιώτης*», αλλά «*Μαρούτση, -ης*» κ.ο.κ.): τα πραγματικά λάθη («*Η Φυλλάδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*», βλ. *Αλέξανδρος ο Μακεδών*»: «*Σπανού φυλλάδα*», βλ. *Σπανέας*). Τα ορθογραφικά λάθη και οι παραδρομές δεν είναι πολλές (π.χ. «*άκουλουθίες*», «*Κυθρέου*» αντί «*Κυθηραίου*»).

Τέλος, στην «*Εικονογραφία*» δίνονται συμπληρωματικές πληροφορίες για την προέλευση των εικόνων του τόμου. Οι πληροφορίες ολοκληρώνουν τα στοιχεία που περιέχονται στις λεζάντες, δεν αποτελούν, όμως, με κανένα τρόπο «*Σχόλια*», όπως αναγράφεται στη σ. 377, ενώ κάποτε, κακώς, υποκαθιστούν σημειώσεις του κειμένου (π.χ. για τον πίν. 151). Δεν δίνονται τα απαραίτητα στοιχεία (αριθμοί βιβλιοθήκης, τοποχρονολογίες έκδοσης κτλ.) για τους εξής πίνακες: 160-162, 170, 234-235, 237-239).

Στον πίνακα «*Βιβλιοθήκες-Φωτογράφοι*» φαίνεται καθαρότερα η εμβέλεια της έρευνας των συγγραφέων του τόμου: χρησιμοποιήθηκε κυρίως το προσιτό αθηναϊκό υλικό (ιδιαίτερα της Γενναδείου), υλικό παρισινών βιβλιοθηκών, και, σε πολύ περιορισμένο βαθμό, άλλες πηγές εικονογραφικού υλικού (ανεξήγητη είναι η απουσία πολλών επαρχιακών ελληνικών βιβλιοθηκών, καθώς και βιβλιοθηκών και αρχείων της Ιταλίας —πλην Βενετίας—, της Κεντρικής Ευρώπης, των Βαλκανίων, της Ανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς και Μέσης Ανατολής).

Την περιορισμένη επιλογή δείχνει και ο πίνακας ευχαριστιών (σ. 380) προς ιδρύματα που επέτρεψαν τη χρησιμοποίηση υλικού.

Σύμφωνα με την αναλυτική παρουσίαση που προηγήθηκε, το τελικό συμπέρασμα για τον τόμο *Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830* δεν μπορεί παρά να είναι αυστηρό. Το λεύκωμα δεν περιέχει κείμενα πρωτότυπα, δεν προωθεί την έρευνα,

αλλά ούτε και τον «μέσο αναγνώστη» διαφωτίζει εντελώς ικανοποιητικά: αποτέλεσμα μετριότατο, για μια φιλόδοξη έκδοση που κυκλοφορεί σε τιμή δυσπρόσιτη (αρχική τιμή 6.000 δρχ.) για τους Έλληνες αναγνώστες που δεν ανήκουν στο αγοραστικό κοινό των «εκδόσεων του σαλονιού».

Το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος θα προσέφερε ουσιαστικότερες υπηρεσίες στους Έλληνες και ξένους αναγνώστες και μελετητές, αν αναθεωρούσε ριζικά την έκδοση (και την απαραίτητη ξενόγλωσση εκφορά της) —γι' αυτήν θα μπορούσαν να συνεργαστούν αρκετοί άλλοι Αθηναίοι, καλοί γνώστες της τέχνης, της ιστορίας και των ειδικών κατηγοριών του ελληνικού εντύπου—, και αν, παράλληλα, προχωρούσε στην ετοιμασία ενός επιστημονικά σχολιασμένου φωτογραφικού corpus (π.χ. των πρώτων σελίδων κτλ.) όλων των γνωστών εκδόσεων της περιόδου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività, Roma 1983, σ. XIV + 398, πίν. 6.

Ο τόμος περιέχει τις εισηγήσεις του συνεδρίου (Ρώμη 29.4.-2.5.1977) για τον εορτασμό της συμπλήρωσης 400 χρόνων από την ίδρυση του Ποντιφικού Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης, καθώς και άλλες σχετικές μελέτες. Αποτελεί το πρώτο δημοσίευμα της σειράς *Analecta Collegii Graecorum*, που ίδρυσε και διευθύνει ο πρύτανης του Κολλεγίου π. Olivier Raquez, και εκδίδεται με τη φροντίδα του καθηγητή του Κρατικού Πανεπιστημίου της Ρώμης Αντωνίου Φυρίγου. Μετά το χαιρετισμό του καρδινάλιου Wl. Rubin και τα προλεγόμενα του Ol. Raquez, δημοσιεύεται η μελέτη του Ζαχ. Τσιφτανλή, «*Gli alunni del Collegio Greco di Roma, (1576-1700): dati statistici e constatazioni generali*», σ. 1-21, η οποία σε ελληνική γλώσσα έχει δημοσιευθεί στη «*Δωδώνη*» 7 (1978) 23-42. Στους μαθητές και τους οικοτρόφους του Κολλεγίου κατά την αμέσως επόμενη περίοδο, αναφέρεται η μελέτη του Αντ. Φυρίγου, «*Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pontificio Collegio Greco in Roma, 1701-1803*», σ. 23-77· συγχρόνως η ίδια αξιολογεί τις σχετικές πηγές. Ο Α. Tamborra, «*Decadenza e Rinascita nel sec. XIX, 1798-1897*», σ. 79-111, εξετάζει την εμπειριστική εκείνη περίοδο που ακολούθησε το κλείσιμο του Κολλεγίου, καθώς και τα ποικίλα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα που η Αγία Έδρα έπρεπε να επιλύσει ώστε να επιτευχθεί η επαναλειτουργία του. Η μελέτη αναφέρεται κυρίως στις δυσχέρειες να εξευρεθεί εκείνο το κατάλληλο μοναχικό τάγμα, στο οποίο θα αναθέτονταν η διεύθυνση και λειτουργία του Κολλεγίου (τελικά το ανέλαβαν οι Βενεδικτινοί), στα μέσα για τη διατήρηση του ελληνόρρυθμου χαρακτήρα του και στη μεθόδευση ανάδειξής του σε σύνδεσμο για την ένωση των Εκκλησιών. Ακολουθεί το άρθρο του L. Tretjakewitsch, «*The Candidates for the*

Russian Mission at the Greek College, 1922-1929», σ. 113-123, που αναφέρεται σε μια άγνωστη πολιτικής φύσης πτυχή της δραστηριότητας του Κολλεγίου. Μετά την εξαγγελία της Νέας Οικονομικής Πολιτικής από τον Λένιν (1921), το Βατικανό ήλπιζε ότι η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία όχι μόνο θα επιβίωνε, αλλά και θα εξαπλωνόταν στη Ρωσία. Για το σκοπό αυτό η προετοιμασία των νέων ιεραποστόλων είχε ανατεθεί στο Ελληνικό Κολλέγιο έως το 1929, οπότε άρχισε η λειτουργία του Ρωσικού Κολλεγίου. Η μελέτη του C. Korolevskij, «Saggio di cronotassi dei Rettori del Pontificio Collegio Greco di Roma», σ. 125-133, σε δύο τμήματα, είχε πρωτοδημοσιευθεί το 1938 και 1939, και τώρα συμπληρώνεται με τον κατάλογο του OI. Raquez για τους πρυτάνεις του Κολλεγίου κατά την περίοδο 1897 έως σήμερα, σ. 133-134. Στη συνέχεια αναδημοσιεύεται το μελέτημα του M. Tentorio σχετικά με την πενταετή διεύθυνση του Κολλεγίου από τους π. Somaschi («Il Collegio Greco di Roma diretto dei PP. Somaschi, 1604-1609» σ. 135-141), τους οποίους διαδέχθηκαν οι π. Δομηνικανοί. Σ' αυτούς αναφέρεται η μελέτη του A. Zucchi, «I Collegi Ecclesiastici di Roma e l'Ordine di S. Domenico. Il Collegio Greco», σ. 143-147, που πρωτοδημοσιεύτηκε στα 1943, όπου παρατίθεται κατάλογος των Δομηνικανών διευθυντών· ο κατάλογος αυτός διορθώνει και συμπληρώνει εκείνον του C. Korolevskij. Ακολουθούν το άρθρο του J. Krajcar, «Rectors of the Greek College and some Problems they encountered, 1630-1680», σ. 149-199, και η εκτενής μελέτη του Cl. Soetens, «Le primat de Hemptienne et les Bénédictins au Collège Grec, 1897-1912», σ. 201-287, σχετικά με την ανάθεση της διοίκησης του Κολλεγίου στους Βενεδικτίνους μοναχούς υπό την εποπτεία του πριμάτου dom Hildebrand de Hemptinne. Η μελέτη του M. Φώσκολου, «I vescovi ordinanti per il rito greco a Roma», σ. 289-302, που αναφέρεται στους επισκόπους εκείνους που ήταν αρμόδιοι με τη διαποίμανση των ελληνόρρυθμων ενωτικών στη Ρώμη, αναδημοσιεύεται από την επιθεώρηση *Risveglio-Zgjimi* (1973), με αρκετές συμπληρώσεις. Ακολουθεί το άρθρο του Θ. Παπαδόπουλου, «Libri degli studenti greci del Collegio Greco di Sant' Atanasio di Roma», σ. 303-328, όπου παρατίθεται κατάλογος 364 βιβλίων που έγραψαν, ή την έκδοσή τους επιμελήθηκαν, Έλληνες μαθητές του Κολλεγίου από την εποχή της ίδρυσής του έως τις αρχές του 18ου αιώνα. Ο J. Metzler, «Le antiche e principali fonti storiche sul Pontificio Collegio Greco presso l'Archivio della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o 'de Propaganda Fide'», σ. 329-350, καταλογογραφεί και δημοσιεύει αρκετές πηγές για την ιστορία του Κολλεγίου, που απόκεινται στο Αρχείο της Propaganda Fide. Η μελέτη του S. Voicu, «Un Canone Penitenziale dal ms. 22 del Collegio Greco di Roma», σ. 351-362, περιγράφει το χφ 22 του Κολλεγίου, που δεν απαντά στον κατάλογο του Σπ. Λάμπρου, και δημοσιεύει από αυτό έναν «Κανόνα κατανοκτικό». Ακολουθεί η μελέτη του G. Spadaro, «Pseudo Spaneas», σ. 363-372, όπου δημοσιεύεται το παραινετικό ποίημα «Στίχοι ωραιότατοι» επί τη βάσει των χφφ του Γυμνασίου Μυτιλήνης 37 και Ελλ. Κολλεγίου 17. Προηγούνται κριτικές παρατηρήσεις τόσο για τα δύο χφφ όσο και για τις θέσεις της έκδοσης του V. Lundström (*Anecdota byzantina e codicibus upsaliensibus cum aliis collatis edidit*, Ουψάλα-Λιψία 1902).

Ο τόμος κλείνει με τα ευρητήρια προσώπων και τόπων, που συνέταξε ο S. Voicu (σ. 375-397).

Η Ελληνική βιβλιογραφία, ιδίως η θεολογική, περιορίστηκε να θεωρεί το Κολλέγιο ως το κύριο μέσο για την προώθηση της Ρωμαιοκαθολικής διείσδυσης μεταξύ των Ορθοδόξων, και γι' αυτό το έχει περιβάλει με δυσπιστία. Παρέβλεψε τη θετική συμβολή του στην καλλιέργεια των Ελληνικών Γραμμάτων, καθώς και την παροχή ανώτερης παιδείας σε ελληνοπαίδες, πολλοί από τους οποίους, με ιδιαίτερο ζήλο, προώθησαν τις ελληνικές σπουδές στη Δύση, κυρίως στην Ιταλία. Οπωσδήποτε, οι συστηματικές και επιστημονικά ευσυνείδητες μελέτες που δημοσιεύτηκαν τα τελευταία χρόνια, όπως εκείνες του Ζ. Τσιρπανλή και του Μ. Φώσκολου, όχι μόνο προώθησαν την έρευνα, αλλά παράλληλα ανέτρεψαν αρκετές από τις καθιερωμένες εντυπώσεις και συνέβαλαν σημαντικά στην αποκατάσταση του Κολλεγίου μεταξύ των Ορθοδόξων. Στα πλαίσια αυτών των έργων εντάσσεται και ο παρών τόμος, που συγκεντρώνει πλούσιο αμητό από την έρευνα της 400ετούς πορείας του Κολλεγίου. Ελπίζουμε ότι στη νέα εκδοτική σειρά των «Αναλέκτων» θα περιληφθεί και η δημοσίευση για το ευρύ αναγνωστικό κοινό μιας συνοπτικής ιστορίας του Κολλεγίου, καθώς και άλλων μονογραφιών, που θα καταξιώσουν το ίδιο και τους μαθητές του, έτσι ώστε χωρίς τις προκαταλήψεις του παρελθόντος να βαδίσει το παλαιόφατο Ποντιφικό Ελληνικό Κολλέγιο προς την 500ετηρίδα του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

N. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Μινύρισμα Πτηνού Χειμαζομένου. Φιλολογικά στον Παπαδιαμάντη, Αθήνα 1986, Εκδόσεις Καστανιώτη, σ. 188.

Ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος είναι γνωστός ως ο φιλολογικός επιμελητής της κριτικής έκδοσης των Απάντων του Παπαδιαμάντη, που ελπίζουμε πως θα ολοκληρωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Πρόκειται για προϊόν της φανατικής προσήλωσης του συγγραφέα στη μελέτη του έργου του Παπαδιαμάντη, που συνδυάζεται με τη γνώση της φιλολογικής μεθόδου, την οικείωση με τον υλικό και πνευματικό βίο της Σκιάθου, καθώς και με το ύφος του μεγάλου μας πεζογράφου. Δεν πρέπει να παραλείψουμε και την εκ μέρους του ακάματη αναζήτηση παπαδιαμαντικών αυτογράφων με καρποφόρα αποτελέσματα (βλ. στο μεταξύ και Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη «Στὸν Χριστὸν τοῦ Κάστρου», *Παλίμψηστον* 3, 1986, 118-124 και Προσθήκες και διορθώσεις στα Παπαδιαμαντικά ποιήματα, *Παλίμψηστον* 4, 1987, 117-119).

Τα παραπάνω ενδιαφέροντα του συγγραφέα καθορίζουν τις θεματικές ενότητες και αυτού του βιβλίου, που περιλαμβάνει άρθρα δημοσιευμένα από το 1978 ως το 1984, δηλαδή περίπου παράλληλα με την έκδοση των Απάντων Παπαδιαμάντη, σε περιοδικά, αφιερωματικούς τόμους και τη φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής*.

Η πρώτη ενότητα, με τον τίτλο «Τα Αυτόγραφα» (σ. 14-32), περιλαμβάνει μεταγραφή και σύντομο σχολιασμό δύο άγνωστων ποιημάτων του Παπαδιαμάντη: «Στὸν Πρόδρομον στὸν Ἀσέληνο» και «Στὴν Παναγία τὴ Σαλονικηρά», καθώς και τις διαφορές μεταξύ του αυτογράφου του διηγήματος «Τ' Ἀερικὸ στὸ Δέντρο» και της πρώτης δημοσίευσής του. [Στο τέλος του βιβλίου και πριν ἀπὸ τα Ευρετήρια (σ. 181-185) επισυνάπτονται οι φωτογραφίες των αυτογράφων αυτῶν (σ. 155-178)]. Η δεύτερη ενότητα, με τον τίτλο «Η Γλώσσα» (σ. 35-74), περιλαμβάνει την «ιστορία» των επιτυχέστερων διορθώσεων του συγγραφέα που ἤδη ενσωματώθηκαν στα Ἄπαντα, γραφές της πρώτης δημοσίευσης που έγιναν αντικείμενο παρανόησης ἀπὸ τους προηγούμενους επιμελητές-εκδότες, καθώς και σχόλια για την πατρότητα φράσεων ἢ ποιημάτων που περιλαμβάνονται στα διηγήματα και αποδίδονται στον Παπαδιαμάντη. Η τρίτη ενότητα, «Τα Ιχνηλατικά» (σ. 77-123), περιλαμβάνει ορισμένα παπαδιαμαντικά desiderata που διατυπώνονται καταρχὴν συνοπτικά. Ακολουθεῖ ἀνάπτυξη αυτῶν που σχετίζονται ειδικότερα με την επισήμανση αρχείων, τα οποία ενδεχομένως περιέχουν παπαδιαμαντικά αυτόγραφα, καθώς και με την ἔκδοση ἀνέκδοτων μεταφράσεων του Παπαδιαμάντη. Τέλος, τα «Σύντομα κριτικά» (σ. 127-154) περιλαμβάνουν δύο θετικές και τρεις αρνητικές κριτικές του συγγραφέα για βιβλία που σχετίζονται ἀμεσα ἢ ἔμμεσα με τον Παπαδιαμάντη.

Η ειδολογική κατὰταξη των εργασιῶν του βιβλίου προξενεί, πάντως, ορισμένες δυσχέρειες που οφείλονται στην πρωθύστερη χρονολογική σειρά, σε σχέση με την πρώτη τους δημοσίευση, καθώς και στην εν τῷ μεταξύ ἔκδοση των Ἀπάντων του Παπαδιαμάντη. Ἐτσι π.χ. ο ἀναγνώστης μαθαίνει πρώτα για την οριστική διόρθωση του *παλάμια* σε *παλάγκα* (σ. 44-45) και εκ των υστέρων για μια προγενέστερη διαφορετική πρόταση του συγγρ. (σ. 67). Ο ἀστερίσκος της σ. 74 (β') που αναφέρεται στην οριστική διόρθωση δεν προσθέτει πολλά, επειδὴ δε δηλώνεται με ἀκρίβεια σε ποιες σελίδες του βιβλίου ἀναδημοσιεύεται η εργασία. Το ἴδιο —και μάλιστα χωρίς τη διευκρίνιση της τελευταίας στιγμῆς που προσθέτει ο ἀστερίσκος— συμβαίνει με την Παναγία τὴ Σαλονικιά. Στην ομότιτλη μελέτη, που προηγείται, η ἀγνωστη ἀκόμη και στους ειδικούς μελετητές (Ρήγας, Φραγκούλας) Παναγία ἡ Σαλονικιά ταυτίζεται με την Παναγία τὴ Λιμνιά (σ. 25, σημ. 9). Η ταύτιση δεν αναφέρεται ὁμως, ὅταν ξαναγίνεται λόγος σε μεταγενέστερο σημείο (σ. 96), και ἔτσι μένουμε με την ἐντύπωση ὅτι πρόκειται για ἄλυτο πρόβλημα. Ἐξάλλου οι ἀστερίσκοι ἐνίοτε προβάλλουν και λύνουν ἀμέσως προβλήματα, δημιουργώντας ἔτσι λανθασμένες ἐντυπώσεις: στη σ. 78 π.χ. ο συγγρ. δίνει δύο παραδείγματα για να δείξει ὅτι τα χειρόγραφα του Παπαδιαμάντη δεν είναι προσιτά. Οι δύο ἀστερίσκοι που προστίθενται δηλώνουν ὅτι στο μεταξύ του παραχωρήθηκαν τα φωτοαντίγραφα των αυτογράφων. Ἐτσι ὁμως ουσιαστικά ἀχρηστεύονται τα παραδείγματα. Αισθάνεται κανείς ὅτι το πέρασμα του χρόνου ἔχει ἀφήσει σε ορισμένα μέρη του βιβλίου τα σημάδια του.

Πιο πολλά προβλήματα δημιουργεῖ ο ἀστερίσκος της σ. 60(α'). Ομολογῶ ὅτι δεν εἶμαι ειδικὴ να κρίνω την ἀρχὴ της κριτικής ἔκδοσης, σύμφωνα με την οποία οποιαδήποτε λάθη σε κείμενα των *Ψαλμῶν* π.χ. κτλ., δεν πρέπει να

αποδοθούν σε αδυναμία μνήμης του Παπαδιαμάντη, αλλά στους τυπογράφους και τους εκδότες. Τη βρίσκω πάντως παρακινδυνευμένη. Επειδή όμως, καθώς φαίνεται, και ο συγγρ. έχει στο μεταξύ αλλάξει γνώμη, θα έπρεπε να μην περιοριστεί στον περιληπτικό αστερίσκο της σ. 60 (α'), αλλά να επαναλάβει τη γνώμη που έχει ήδη δημοσιεύσει στον πρόλογο των *Απάντων* αναδιαμορφώνοντας το συγκεκριμένο άρθρο.

Δύο ακόμη σημεία: α) Στη συζήτηση για την αναζήτηση της ταυτότητας του «σοφοῦ ἐπικριτοῦ» εναντίον του οποίου ξεσπά ο Παπαδιαμάντης στον πρόλογο του «Λαμπριάτικου Ψάλτη» (σ. 99-101), η πληροφορία του Γ. Χριστοδούλου (*Σύμμικτα Κριτικά*, Αθήνα 1986, σ. 382-383) ίσως ανοίξει καινούρια μονοπάτια. β) Στο Πρώτο Υστερόγραφο της σ. 154 ο συγγραφέας οικτρίζει τον εαυτό του, επειδή εξήγησε την παρεφθαρμένη λέξη «σφάκελο» της «Υπηρέτρας» ως «φάσκελο» κι όχι ως «φάκελο». Ίσως διευρυνθεί το νόημα του μονολόγου του Μπάμπια-Διόμα, αν σκεφτούμε πως η παρεφθαρμένη λέξη σκόπευε ταυτόχρονα και προς τις δυο ερμηνείες. (Βλ. σχετικά Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές Τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα 1987, σ. 175-176).

Τέλος μια απορία: γιατί ο συγγρ. δε διατηρεί σ' όλα τα διηγήματα την ορθογραφία των τίτλων των διηγημάτων του Παπαδιαμάντη που ο ίδιος υιοθέτησε στα *Απαντα*; (π.χ. *Απαντα* 2,343: «Στὴν Ἁγι-Ἀναστασά». Εδώ: «Στὴν Ἁγί' Ἀναστασά». *Απαντα* 4,297: «Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας». Εδώ: «Τὸ μοιρολόγι τῆς φώκιας». Βλ. σχετικά και Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Η Γλώσσα των Φωκίων: Σχολαστικά στο «Μοιρολόγι τῆς Φώκιας»*, περ. *Η λέξη*, τευχ. 5, Ιούνιος 1981, 382-384).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ

Γ. Φ α ρ ί ν ο υ - Μ α λ α μ α τ ά ρ η, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα 1986, «Κέδρος», σ. 323.

Το βιβλίο αυτό έρχεται καταρχήν να τεκμηριώσει με την παρουσία του την ύπαρξη μιας ανάγκης για συστηματική μελέτη κι έρευνα κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας υπό το φως της σύγχρονης αφηγηματολογίας, και, στη συνέχεια, να προτείνει ένα αναμφισβήτητο σοβαρό κι αυστηρό πρότυπο ανάλυσης των αφηγηματικών τεχνικών ενός από τους κορυφαίους πεζογράφους μας. Η προσπάθεια έχει, νομίζω, κι ένα άλλο αποτέλεσμα: να δείξει με τρόπο που δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνειών τη χρησιμότητα αυτών των μεθόδων τόσο στην προσέλαση της μορφής, όσο και στην προσέγγιση του περιεχομένου των έργων.

Η εργασία της κυρίας Φαρίνου-Μαλαματάρη, συντομευμένη μορφή διατριβής που η συγγρ. υπέβαλε στο King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, υποθετεί ορισμένες βασικές μεθοδολογικές επιλογές που περιέχονται σ' αυτό που

καθιερώθηκε στην αφηγηματολογία, ως το «θεωρητικό μοντέλο Genette» (= «Discours du récit» στο *Figures III*, 1972). Το μοντέλο αυτό ανάλυσης και περιγραφής αφηγηματικών κειμένων, που στην Ελλάδα εμφανίστηκε ως τώρα σποραδικά κι ασυστηματοποίητα, αφορά, σύμφωνα με τη γνωστή σημειολογική διάκριση, τις δομές επιφάνειας του κειμένου. Παρουσιάζοντάς το στην *Εισαγωγή* της, η συγγρ. πολύ σωστά επισημαίνει ότι αποτελεί «μια επιτυχημένη συνεκμετάλλευση αγγλοαμερικανικών, ρωσικών και γαλλικών εμπειρικών και θεωρητικών συμβολών» (σ. 22). Η χρησιμότητα του μοντέλου αυτού έγκειται στο γεγονός ότι διακρίνει τρία επίπεδα διαστρωμάτωσης του λογοτεχνικού κειμένου, που είναι η *ιστορία*, το *αφηγηματικό κείμενο*, και το *αφηγείσθαι*. Το αφηγηματικό κείμενο αποτελεί το αντικείμενο ανάλυσης, στο βαθμό που βρίσκεται με τα άλλα δύο επίπεδα σε μια σχέση αμοιβαίας εξάρτησης. Ο Genette επεξεργάστηκε και αποκρυστάλλωσε το παραπάνω μοντέλο του, χρησιμοποιώντας ένα κεφαλαιώδες κείμενο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, το *Αναζητώντας το χαμένο χρόνο* του Marcel Proust. Είναι αλήθεια ότι το κείμενο αυτό, με την πολυπλοκότητα της αφήγησης και τη συνακόλουθη «μαγεία» που δημιουργεί στον αναγνώστη, προσφέρεται, εξ ορισμού θα έλεγα, για μια όσο γίνεται συστηματική και λεπτομερή ανάλυση. Το γεγονός άλλωστε πως αποτελεί ένα είδος κληρονομιάς της ευρωπαϊκής πεζογραφίας του ρεαλισμού αυξάνει τη γοητεία του απέναντι στο μελετητή που θα καταπιανόταν με την ανάλυση και περιγραφή των αφηγηματικών τεχνικών του. Το μοντέλο του Genette γνώρισε γρήγορα αξιοσημείωτη τύχη τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, αποτελώντας πια ένα αναμφισβήτητο χρήσιμο εργαλείο στο χώρο της αφηγηματολογίας. Η σύνδεσή του με το έργο του Proust υποδηλώνει, νομίζω, πρώτον ότι τα διάφορα θεωρητικά μοντέλα ανάλυσης κειμένων που εμφανίστηκαν στον εικοστό αιώνα προϋποθέτουν την ύπαρξη αντίστοιχων λογοτεχνικών κειμένων με σύνθετες αφηγηματικές δομές και δεύτερον ότι η εφαρμογή τους περιορίζεται αναγκαστικά στον τύπο του κειμένου για τον οποίο στην ουσία δημιουργήθηκαν. Είναι προφανές ότι ένα μυθιστόρημα του Philippe Sollers (εκτός από το *Μια παράξενη μοναξιά*) είναι αδύνατο να αναλυθεί σύμφωνα με το μοντέλο Genette.

Έτσι, επιλέγοντας τον Παπαδιαμάντη και μάλιστα κείμενα της περιόδου 1887-1910, η συγγρ. εξασφάλισε εκ των προτέρων έναν παραδοσιακό τύπο αφήγησης, απόλυτα κατάλληλο να αναλυθεί και περιγραφεί σύμφωνα με το παραπάνω μοντέλο. Η προσπάθειά της αξίζει περισσότερο γιατί όπως θα φανεί στη συνέχεια η κυρία Φαρίνου-Μαλαματάρη δεν περιορίστηκε απλώς στην πιστή (τυφλή) εφαρμογή του εν λόγω μοντέλου, αλλά στην επιλεκτική χρήση ορισμένων εννοιών και εννοιολογημάτων που είναι δυνατό να εφαρμοστούν στο παπαδιαμαντικό κείμενο.

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια, εκτός από την *Εισαγωγή*, στην οποία η συγγρ. με πληρότητα και αρκετή ευλυγισία, επισημαίνει τα τρωτά σημεία της παραδοσιακής (= εξωκειμενικής συνήθως) κριτικής του παπαδιαμαντικού έργου και διαφοροποιείται από άλλες «σχολές» ή μοντέλα της αφηγηματολογίας (Bremond, Greimas). Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο *Χρόνος* δίνει όλο το

εύρος της προσπάθειας. Μεταφράζονται καταρχήν εδώ και αναλύονται, πριν εφαρμοστούν με συστηματικότητα, οι κλασικοί πια όροι της διαίρεσης του αφηγηματικού χρόνου κατά τον Genette, όπως *ανάληψη*, *πρόληψη*, *παράληψη*, *παράλειψη*, που αποτελούν τη ραχοκοκαλιά του μοντέλου. Η άμεση εφαρμογή τους σε διηγήματα ή σε αποσπάσματα διηγημάτων δίνει την αίσθηση στον Έλληνα αναγνώστη πως κατακτά με σιγουριά τη χρήση τους. Ειδικά στην περίπτωση της *Φόνισσας* η προσπάθεια ολοκληρώνεται με την επισήμανση σημαντικών λεπτομερειών που αφορούν το πρόσωπο της ηρωίδας, και που μια άλλου είδους ανάλυση θα είχε ενδεχομένως παραγνωρίσει. Σύμφωνα με τη συγγρ.: «Κατά την τελευταία όμως μέρα της Φραγκογιαννούς μεταβάλλεται ανεπαίσθητα και η δική της περί χρόνου αντίληψη. Ο χρόνος μετασχηματίζεται σε 'καιρό'. Ο μετασχηματισμός αυτός είναι η τελευταία περιπέτεια προς την πλευρά του αναγνώστη, που πιθανόν δε γίνεται εύκολα αντιληπτή. Η αφήγηση τελειώνει σ' αυτό το σημείο της ιστορίας που δεν επιτρέπει στις προσδοκίες μας να ικανοποιηθούν απόλυτα. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας δημιουργεί ένα αμφίσημο τέλος. Η αμφισημία μπορεί να αποδοθεί στο δισταγμό μας ανάμεσα σε διάφορες στρατηγικές της ανάγνωσης, ή στην αδυναμία μας να φέρουμε ταυτόχρονα εις πέρας δύο διαφορετικές ερμηνευτικές στρατηγικές» (σ. 66).

Στο δεύτερο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται *Περιγραφή*, η συγγρ. διευρύνει αισθητά τον άξονα του προβληματισμού της χρησιμοποιώντας στοιχεία από αναλύσεις άλλων έγκυρων μελετητών (Hamon, Barthes), γεγονός που υπαγορεύεται από την ιδιομορφία του παπαδιαμαντικού κειμένου. Έτσι εξετάζονται έμμεσα προβλήματα ρεαλισμού, σχέσεις περιγραφής και ζωγραφικής, μεταφοράς και εικονοποιίας. Συμπερασματικά η συγγρ. καταλήγει πως «η περιγραφή στον Παπαδιαμάντη δεν είναι αποτέλεσμα της σκηνοθεσίας για τη μετάδοση του περιγραφικού εκφωνήματος από τον ένα χαρακτήρα στον άλλο (αλλά) η ευκαιρία για να εκφράσει ο συγγραφέας μας κατευθείαν στον αναγνώστη μια ιδιότυπη σχέση του με τη φύση, σχέση ερωτική». (σελ. 162). Ο τρόπος με τον οποίο η συγγρ. αναλύει την έννοια και τη λειτουργία της περιγραφής στον Παπαδιαμάντη προεκτείνει την όλη προβληματική πάνω στην έννοια του ρεαλισμού, φωτίζοντας την αποκλειστικά από την προοπτική του κειμένου. Με την μέθοδο αυτή κατορθώνει να τεκμηριώσει καλύτερα την περίφημη ποιητικότητα του παπαδιαμαντικού κειμένου, που αναδεικνύεται μέσα ακριβώς από την υποκειμενική στάση του συγγραφέα απέναντι στη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα, στάση που του επιτρέπει να δημιουργεί νέες σχέσεις και τρόπους σύνδεσης των πραγμάτων μεταξύ τους.

Το τρίτο κεφάλαιο έχει τίτλο *Βαθμοί αναπαράστασης: Λόγος*, και είναι αφιερωμένο στις διαβαθμίσεις της εκφραστικής δυνατότητας του κειμένου και ειδικότερα στους τρόπους με τους οποίους παρατίθεται ο λόγος. Η συγγρ. πολύ σωστά επανέρχεται στο θέμα της διάκρισης ανάμεσα σε *μίμηση* και *δήγηση* που έθεσε ο Genette, εντοπίζοντας την αρχή του στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, με σκοπό να δείξει τις ιδιαιτερότητες εκφοράς του λόγου στο παπαδιαμαντικό κείμενο. Έτσι διακρίνει τον *Αφηγηματοποιημένο* Λόγο, τον *Αναφερόμενο* Λόγο,

τον μεγαλύτερο σε έκταση που διαιρείται σε α) Διάλογο, β) προσωπικό διάλογο, γ) περιστασιακό διάλογο, δ) μονολογοποίηση του διαλόγου τον *Μετατιθέμενο Λόγο* στον οποίο εντάσσεται α) Ο εμποτισμός του αφηγηματικού κειμένου (infiltration), β) ο ελεύθερος πλάγιος λόγος και η τυπολογία του, γ) ο ελεύθερος πλάγιος λόγος και η λειτουργία του. Η σύλληψη και παρουσίαση αυτού του κεφαλαίου είναι υφολογικού μάλλον προσανατολισμού και απηχεί ευρύτερα τις «αγγλοσαξωνικές επιδράσεις» της συγγρ., αφού είναι ίσως το μόνο σημείο στην όλη εργασία της στο οποίο αποκλίνει αισθητά από το μοντέλο Genette. Είναι ωστόσο σημαντικό γιατί δίδονται απαντήσεις σε καίρια προβλήματα για τα οποία υπάρχει τουλάχιστο σύγχυση, όπως αυτό του εσωτερικού μονόλογου, ή της ύπαρξης ιδιωματικής γλώσσας στα διαλογικά μέρη των διηγημάτων. Έτσι συμπερασματικά η συγγρ. καταλήγει πως «η εκτεταμένη συμπαρουσία ή ανάμιξη των λόγων των ηρώων και του αφηγητή στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη (...) δείχνει τη θέση που κρατά ο συγγραφέας απέναντι στον κόσμο του, με τον οποίο τον συνδέουν ψυχολογικοί και κοινωνικοί δεσμοί (...). Ο Παπαδιαμάντης κατορθώνει —με τις μέσες καταστάσεις— να δημιουργεί ένα συνδυασμό μίμησης και διήγησης που διατηρεί και εμπλουτίζει με ποικίλους τρόπους την επικοινωνία του αφηγητή με τα πρόσωπα της ιστορίας». (σ. 239).

Στο τέταρτο κεφάλαιο που επιγράφεται *Αυτοδιηγητικές Αφηγήσεις* επεκτείνεται η προβληματική του προηγούμενου κεφαλαίου και αναλύεται η λειτουργία της πρωτοπρόσωπης αφήγησης σε πέντε διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να διερευνήσει την έννοια του «αυτοβιογραφικού» στοιχείου του Παπαδιαμάντη, ακολουθώντας την υπόθεση ότι σ' αυτού του τύπου την αφήγηση το Εγώ λειτουργεί διπλά και μέσα στην ιστορία, αλλά και στην αφήγηση, σύμφωνα με τις διακρίσεις της Εισαγωγής. Αυτή η διαίρεση, καθοριστική για το διαχωρισμό των αφηγηματικών επιπέδων, οδηγεί τη συγγρ. στο συμπέρασμα πως ο αυτοβιογραφικός τύπος αφήγησης δεν σημαίνει κατ' ανάγκη αυτοβιογραφία με την έννοια ότι «η ζωή του συγγραφέα να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για μια ακριβή ανάλυση των κειμένων του» (σ. 286). Η άποψη αυτή είναι το ισχυρότερο, κατά τη γνώμη μου, επιχείρημα με το οποίο η συγγρ. έρχεται σε ρήξη, οριστική ελπίζω για τις φιλολογικές σπουδές μας, με το βιογραφισμό. Αντίθετα η αυτοδιηγητική αφήγηση δείχνει, τουλάχιστο στα πέντε αυτά διηγήματα, πως υπάρχει μια κοινή θεματική που κύριο στοιχείο της είναι η αντίθεση που «πρωτοεμφανίζεται με την επιλογή δύο χρονικών στιγμών στην ιστορία, αρχίζει ως αντίθεση παρελθόντος-παρόντος, παιδικής ηλικίας-ωριμότητας. Οργανώνεται περαιτέρω πάνω στις συνδηλώσεις των δύο αυτών στιγμών, δηλαδή ως αντίθεση μεταξύ ευτυχίας-δυστυχίας, αθωότητας-πάθους, άλογης πίστης-ορθολογικής γνώσης, ελευθερίας-δουλείας, κυριαρχικότητας-κοινωνικού περιορισμού, ευτυχισμένης άγνοιας-άχρηστης γνώσης, ζωής-θανάτου» (σ. 286).

Ο τρόπος ανάγνωσης του έργου του Παπαδιαμάντη που προτείνει με το έργο της η κυρία Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη γίνεται αποτελεσματικός επειδή ακριβώς η συγγρ. δεν ξεκινά από ορισμένες εκ των προτέρων θέσεις, αλλά ζητά να ανακαλύψει τις αρετές του κειμένου χρησιμοποιώντας δοκιμασμένα μεθοδολο-

γικά εργαλεία. Έτσι η προτεραιότητα στην κειμενική ανάλυση δικαιώνει τις υποθέσεις της και τεκμηριώνει καλύτερα τη μοναδικότητα του Σκιαθίτη διηγηματογράφου.

Ως προς τη χρήση του συγκεκριμένου ερευνητικού μοντέλου θα είχα να παρατηρήσω πως αν η ανάλυση της κυρίας Φαρίνου-Μαλαματάρη ικανοποιεί βασικές ανάγκες της σύγχρονης έρευνας, αφήνει κατά κάποιο τρόπο εκτεθειμένο το ρόλο του αναγνώστη, παρόλο που το ίδιο το μοντέλο, αν «διαβαστεί» εξονυχιστικότερα, δίνει πλείστες όσες αφορμές για έναν προβληματισμό, τον ελάχιστο δυνατό, πάνω στην προσληπτικότητα του κειμένου (π.χ. οι λογής αναχρονισμοί που στην ουσία είναι απευθείας επικοινωνία με τον αναγνώστη).

Πρέπει όμως να τονιστεί πως η εργασία της κυρίας Φαρίνου-Μαλαματάρη πιστοποιεί με τον πιο έγκυρο τρόπο τη δυνατότητα χρήσης αφηγηματολογικών μοντέλων ανάλυσης κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όχι βέβαια για τη δόξα ή την τύχη των μοντέλων αυτών, αλλά για την καλύτερη γνώση της ιδιομορφίας της λογοτεχνίας μας. Έχοντας τις αρετές ενός εγχειριδίου, η εργασία αυτή μπορεί να χρησιμεύσει ως πρότυπο έρευνας και σε άλλους μελετητές που θα δουν το χώρο της αφηγηματολογίας χωρίς αναστολές κι επιφυλάξεις.